

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

**ŽENA LOUTKOU MUŽE?
SEXUALITA V ČECHÁCH 19. STOLETÍ**

Bakalářská práce

Helena Hollová

Praha 2010

Vedoucí práce: Mgr. Jan Tuček

Na tomto místě bych ráda poděkovala Mgr. Janu Tučkovi za jeho ochotu, čas a odborné rady, které přispěly ke vzniku této bakalářské práce.

Prohlašuji, že jsem práci vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 4. 6. 2010

.....
Podpis

OBSAH

1. ÚVOD	6
1.1 Úvod do problematiky	6
1.2 Metodologie a členění práce.....	7
2. ŽENA – OBECNÁ KATEGORIE	8
2.1 Žena vymezená muži	8
2.1.1 Žena stvořená filozofií	8
2.1.1.1 Dva pohledy na vztah muže a ženy: karteziánství vs. Rousseau	8
2.1.1.2 Hegel, Kant, Mill – další filozofické pohledy.....	9
2.2.1 Žena z pohledu vědy lékařské	10
2.2.1.1 Věčně nemocná žena	10
2.2.1.2 Žena stvořitelka	10
2.2 Vzdělávání žen	11
2.2.1 Základní vzdělání	11
2.2.1.1 Veřejné základní vzdělání	11
2.2.1.2 Vzdělávání doma	12
2.2.1.3 Preskriptivní literatura.....	12
2.2.2 Vzdělávání starších dívek.....	13
2.2.2.1 Kláštery a vzdělávací ústavy	13
2.2.2.2 Penzionáty a cesty do ciziny	14
2.2.2.3 Hasnerův školní zákon	15
2.2.2.4 Ty, holka z Minervy, mi nervy mý nervy!.....	16
2.3 Možnosti zapojení se do veřejné sféry	16
2.3.1 Zábava a společnost	17
2.3.1.1 Návštěvy neboli vizity	17
2.3.1.2 Salony	17
2.3.1.3 Bály a plesy	19
2.3.2 Sdružení, spolky, emancipace	19
2.3.2.1 První sdružení	19
2.3.2.2 Filantropie a první krůčky emancipace.....	21
2.3.2.3 Spolková činnost.....	22

3. SEXUALITA 19. STOLETÍ	28
3.1 Utváření měšťanstva jako svébytné společenské vrstvy	28
3.1.1 Civilizace vs. kultura	28
3.1.2 Hranice studu a práh trapnosti.....	29
3.1.3 K sluchu jen ctihodným lidem	31
3.2 Věci neveřejné	32
3.2.1 Mravní pokrytectví	32
3.2.2 Zpovědní zrcadla.....	33
3.2.3 Mechanismy moci státu	35
3.2.4 Co všechno směly vědět děti.....	36
3.2.5 Věda diagnostikuje	37
3.2.6 Periferní sexualita.....	39
4. INTIMNÍ SFÉRA – DENÍKY A KORESPONDENCE	40
4.1 Těžkosti dospívání	40
4.2 Milý deníčku.....	42
4.3 Nepopisnost literatury.....	43
4.4 Důvěrnost korespondence	45
4.5 Polopanna – cudnost zaručena a tajný hřích mládeže	48
4.6 Bytosti zcela asexuální.....	49
4.7 Počátky funkční antikoncepce.....	50
5. ZÁVĚR	51
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	53

1. ÚVOD

1.1 Úvod do problematiky

O měšťanské ženě 19. století panuje asi tato představa: je přísných mravů, cudná a zbožná, slepě následující a poslouchající svého manžela. Vzdělaná jen do takové míry, aby byla schopná vést domácnost, vykonávat domácí práce a vychovávat děti. Jejím zájmy jsou pouze přijímání návštěv u kávy a bábovky v naklizeném salonu a vedení plytkých hovorů o domácnosti, dětech a neschopnosti služebnictva za lahodného zvuku klavírního doprovodu její dcery. Je to jen mýtus vytvořený na základě románové předlohy, nebo pravda? Každý z nás se s touto představou alespoň jednou v životě setkal, ale jak to bylo doopravdy? A co Eliška Krásnohorská, neúnavná bojovnice za dívčí vzdělání, pasuje na ni tato představa? Emancipistka, jež se nezalekla mužského světa a ve své době byla svojí inteligencí rovnocennou partnerkou mužů. Nebo třeba Božena Němcová, která se o svém sexuálním životě nebála psát vlastnímu muži... Leckdo může navrhnout, že je to hrstka „vyvolených“, že tato trocha dam, které se nezalekly zajetých konvencí a šly si určitým způsobem za svým, se zcela vymyká zajetým kolejiím.

Ovšem nutno dodat, že většina „obyčejných“ žen šla asi cestou třech K, a sice Kinder, Küche, Kirche, jak už poznamenal pruský císař Vilém II., čili že ženě náleží jen děti, kuchyň a kostel. Jak vyčteme z pramenů, mnoho žen bylo provdáno nešťastně za despotické muže. Vzpomeňme namátkou Karolinu Světlou, Bohuslavu Rajskou či samotnou Boženu Němcovou. Ale jaké měla tato žena možnosti? Rozvod možný nebyl, navíc byla na muži existenčně závislá, protože měla prakticky nulové šance na vlastní obživu. Tolerovány byly jen spisovatelky a ještě dlouho trvalo, než se ženy mohly stát profesionálními učitelkami. Avšak ani tato kariéra jim nezaručovala šťastný život – život bez vlastních dětí a možnosti se provdat, nijak oslnivý plat a psychicky vyčerpávající zaměstnání. Bohužel ještě v polovině 19. století si žena zajistila slušnější existenci vždycky jen sňatkem. Až koncem století se objevovaly i první zdravotnice, písařky či cvičitelky.

V dnešní době už nikoho nepohorší polonahá modelka vykukující snad z každé titulní stránky časopisů pro muže. Časopisy pro dospívající jsou plné erotických návodů a triků, že starší generace žasne. Odpovědi na otázky týkající se kolem rození dětí a jejich „vzniku“ znají děti mladšího školního věku už dávno. Ještě ale před více než před sto lety byl jen poodhalený kotník šancí mladíka vidět víc, než doufal. Děti byly nevinné a dívky do svatby panny. Opět obecná představa v nás pevně zakořeněná. Možná že ale nebyla sexualita tak potlačená, jak si myslíme, prostě měla jen jiné možnosti a způsoby vyjadřování na veřejnosti. Foucault¹ přichází s teorií², že lidé nebyli připraveni o možnost mluvit o sexu, ta možnost tu stále existovala, jen byla jiná než předtím.

Do deníků píšeme to, co nechceme, aby někdo slyšel, je to naše intimní zповědnice. Do dopisů (dnes spíše do e-mailů) zas jen to, co chceme, aby slyšel jen adresát. Právě tyto dva prameny nám snad poodhalí roušku tajemství, jímž je sexualita 19. století stále zahalena.

¹ Michel Foucault (1926–1984) byl reprezentant francouzské intelektuální avantgardy sedmdesátých let, filozof a psycholog. Byl také historik filozofie, představitel filozofického strukturalismu a postmoderní filozofie, historik a teoretik kultury. Jeho dílo se rozpadá do několika období, tradičně je přijímáno dělení na období „fenomenologické“, „archeologické“, „genealogické“ a „etické“.

² FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, díl první, (dále citováno jako Dějiny sexuality), s. 7-155.

1.2 Metodologie a členění práce

Jako metodu jsem si zvolila analýzu textů a jejich vzájemnou komparaci, která mi umožní popsat proces tvorby významů, což implikuje přehlednou cestu k interpretaci, respektive k jedné z mnoha možných interpretací textů. Zabývat se budu problematikou pojetí ženy a její úlohy ve společnosti, a to s důrazem na ženu měšťanskou. Dalšími okruhy mého zájmu bude sexualita a její pojmání v 19. století a interpretace pramenů nejintimnější sféry – deníků a korespondence. Oblastmi mého bádání budou české země 19. století, částečně s přesahem do století 20., zasazené do evropského kontextu.

Svou bakalářskou práci jsem rozdělila na tři hlavní části. V první části se zabývám širším pojetím ženy jakožto obecné kategorie, což je velice potřebné ke správnému vymezení měšťanské ženy jakožto pojmu, se kterým budu nadále pracovat. Zvolila jsem k tomu dva základní diskurzy, a sice filozofický a lékařský. Obraz ženy byl po staletí utvářen a vymezován zejména muži a nejinak tomu bylo ani v osvícenském a racionálním 18. století. Žena se stala předmětem zájmu filozofů a lékařů a dostalo se jí vskutku vydatné péče, na jehož základě se jí buď nabízela šance na rovnoprávné postavení, či přetrvání „nevolnictví“. Přístup ke vzdělání je jedna velká kapitola sama o sobě, do které však také nahlédneme, neboť vliv vzdělání na „utváření“ ženy byl zcela zásadní.

Velkou část věnuji možnosti veřejného uplatnění měšťanské ženy. Jak uvidíme, žena byla po celá dlouhá staletí považována za bytost soukromé sféry a její vystupování na veřejnosti bylo velice omezené. Přes filantropii, která byla ženám této společenské vrstvy vlastní, se dostala až k prvním krůčkům emancipace, o jejíž existenci nebylo koncem 19. století už pochyb.

Druhá část se týká sexuality měšťanstva 19. století. Podobně jako tomu bylo u ženy samotné, i zde si nejdříve musím objasnit, kdo byli měšťané a jakým způsobem tato společenská vrstva vznikala, jak se utvářela a jak vymezovala sebe samu oproti okolí. K tomu mi velkou měrou pomohou termíny civilizace, kultura a morálka, které mají velký podíl a vliv na utváření samotné společenské vrstvy – měšťanstva. Zabývat se také budu posunem hranic studu a práhu trapnosti, protože jedině tak budu schopna interpretovat rozdíly v tom, co se smělo a co už se nesmělo říkat a vykonávat na veřejnosti, což se sexualitou bezprostředně souvisí. Proč existovalo mravní pokrytectví a existovalo-li vůbec, jaké mechanismy ovlivňovaly myšlení lidí (stát, církve) a do jaké míry, to bude rovněž náplní této kapitoly.

Poslední částí bude pohled do nejintimnější oblasti lidského života – dospívání a záležitostmi s ním spojenými (první menstruace, poluce), pohlavního života, povolených poloh při sexu, ztráty panenství, masturbace a forem antikoncepce. Tyto „intimnosti“ se pokusím interpretovat z deníkových zápisků a korespondence. Věnovat se ale rovněž budu obcházení přímého pojmenování sexuality v literatuře a jejího obcházení pomocí sexuálních metafor.

2. ŽENA – OBECNÁ KATEGORIE

2.1 Žena vymezená muži

2.1.1 Žena stvořená filozofií

Ještě v předminulém století vnímala společnost ženu z měšťanských kruhů asi takto: je to submisivní bytost, jejíž celý život je podřízen muži. Všechny její touhy, potřeby, vášně se dějí pod jeho dohledem. Jak k této roli přišla? Byla jí někým přidělena a proč? Jaké argumenty používali ti, kteří ji takovou chtěli mít?

Ačkoliv se oblast našeho bádání vztahuje převážně na století 19., budeme se při hledání odpovědí na naše otázky muset o sto let vrátit. 18. století a jeho vědecký a filozofický přístup nám bude nápomocen při hledání odpovědí na naše otázky. Nacházíme zde dva velice podstatné milníky – francouzskou revoluci a osvícenství. Oba dva se rozhodným způsobem podílely na utváření obecně uznávaného obrazu měšťanské ženy. Ovšem před započítáním revoluce se ženy, zde je ale na místě zdůraznit, že se jednalo o ženy z vyšších kruhů, tedy šlechtičny a manželky panovníků, těšily poměrně dobrým podmínkám, k rovnoprávnosti však měly i tak daleko. Typicky ženské domácí práce se jich netýkaly, ty obstarávala placená síla. Žena tak měla spoustu času na sebe. Ovšem tento model se do kruhů měšťanských ani venkovských nepřenesl. Spíše naopak, zachování tradičního rozdělení ženských a mužských úloh bylo podpořeno již výše zmiňovanou revolucí. Přispěl k tomu konzervatismus restaurace, utváření nové měšťanské ideologie a proměna organizace práce v měšťanském prostředí. V podstatě došlo k „domestikaci“ žen, což se udrželo ještě celé následující století.^{3,4}

2.1.1.1 Dva pohledy na vztah muže a ženy: karteziánství vs. Rousseau

V osvícenství panovaly dva názory na rozdíly mezi mužem a ženou. První z nich byl spíše rovnostářský a vycházel z karteziánství. Předpokladem je zde, že duše a tělo jsou dvě odlišné entity, a proto tělo nepodmiňuje duševní kvality. Duch nemá pohlaví! Mezi zastánce této teorie patřili Georges-Louis Buffon, Claude-Adrien Helvétus nebo encyklopedisté. Proto tedy je-li duch bezpohlavní, pak i žena a muž si jsou teoreticky rovni ve svých právech i v duševních schopnostech.

Dalším a dá se říct, že převládajícím názorem byl tzv. „přirozený“ rozdíl mezi ženou a mužem a ten měl být podkladem pro rozdělení úloh muže a ženy ve společnosti.⁵ Jeho zastáncem byl Jean Jacques Rousseau⁶. Ve svém spisu Emil čili o výchově jasně vytíná ženské roli podřízenou muži. Podle něho je sice žena rozumná bytost, ale nemá stejný rozum jako muž, což je způsobeno jejím tělem. Může svým rozumem disponovat jen omezeně, její

³ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích od středověku do 20. století, s. 20-68 (dále citováno jako Žena v českých zemích).

⁴ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století, s. 236-251 (dále citováno jako K hříchu i k modlitbě).

⁵ TINKOVÁ, D., Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby. In Dějiny a současnost 1/2004, s. 7-11 (dále citováno jako Věčně nemocná žena).

⁶ Jean Jacques Rousseau (1712-1778) byl francouzský filozof a preromantický spisovatel švýcarského původu.

„přirozenou“ povinností bylo poslouchat muže a vychovávat děti. Pouze omezeně může přistupovat i ke vzdělání, jehož jedinou funkcí je, aby dokázala porozumět svému muži a vychovat děti. Přisuzují se jí city, vášně, imaginace, zatímco muži přináležejí schopnost myšlení. Ženy nemají schopnost abstrahovat, zobecňovat, což se pokládá za podstatu lidského myšlení, protože ustrnuly v jakési fázi infantilní imaginace. Žena je synonymem přírody, muž kultury.⁷

Ačkoliv osvícenství hlásalo svobodu jednotlivce, neustále poukazovalo na onen „přirozený rozdíl“ mezi pohlavími. Rousseauovo paradigma ukazující koncepci rodiny jako bipól „veřejného“ muže působícího na veřejnosti a „privátní“ ženy zajišťující fungování rodiny se rozhodnou mírou rozšířil po střední Evropě. V důsledku individualizace jednotlivce začala vyvstávat otázka emancipace ženy.⁸

2.1.1.2 Hegel, Kant, Mill – další filozofické pohledy

Hegelova Fenomenologie ducha rozděluje prostor na veřejný a domácí. Muž se může pohybovat v obou těchto prostorech, žena jen v domácím. Hegel stejně jako Kant je přesvědčen o tom, že žena je rovná muži, ale ženin rozum je podřízen ve prospěch společného cíle obou. Ačkoliv muž měl vládnout veřejnému prostoru a žena domácímu, ve skutečnosti je to však opět muž, kdo je hlavou rodiny. A žena nemá ve veřejném prostoru co dělat. Je vyloučena z profesního i politického života. Navenek prezentuje rodinu opět muž. Ženu se podařilo z tohoto sektoru vyloučit na podkladě medicínském: její senzibilita a pasivita jí umožňuje nejlépe zvládnout roli ve sféře náboženské a výchovné, její ideál byl spatřován v roli matky.⁹

Nevpuštění ženy do politické sféry bylo argumentováno tím, že ženy mají přece stejná přání jako muži, a proto nepotřebují volební právo, neb jejich názory zastává muž. Až roku 1866 přišel John Stuart Mill s návrhem volebního práva pro ženy. Byl zastáncem takzvaného liberálního feminismu, mezi jehož hlavní postulát patřilo tvrzení, že nerovnost mezi muži a ženami není určena jen biologicky, ale zejména historicky, poukazyval tím na přetrvávající trendy ve výchově žen, které ale je možné odstranit. Moderní politika má být postavena také na volebním právu žen a v manželství má být rovnost. Tím vším dává ženám první možnost vystoupit ze stínu privátního prostoru do sekce veřejné. A je jen na společnosti, jestli toto vše bude ochotná zahrnout do své legislativy.

Mnoho myslitelů, mnoho názorů. Marx emancipoval ženu skrze placenou práci – čili skrze ekonomickou sekci, Proudhon skrze právo, uznává rodinu jako přirozený dualismus pohlaví. Submisivní postavení ženy k muži se tím u něho vytrácí. Ovšem mnoho filozofů se stavělo proti „nové“ ženské úloze ve společnosti. Velkými odpůrci byli například Schopenhauer, Comte, Kierkegaard a Nietzsche. Vystupovali proti rozpadu původně podle nich dobře sloužícího modelu.^{10,11}

Ani v českých zemích nebyla koncepce feminismu nikterak mile vítána. Pár přednášek a knih, ať už originálních či přeložených nepřesvědčovala politické špičky, jako byl například Palacký. Významně se na utváření ženské otázky podílel zakladatel republiky a její první

⁷ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115 (dále citováno jako Naše prababičky feministky)

⁸ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 20-68.

⁹ TINKOVÁ, D., Věčně nemocná žena, s. 7-11.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 20-68.

prezident Tomáš Garrigue Masaryk. Nepochybně ovlivněn svou ženou Charlottou publikoval a přednášel na téma rovnosti žen. Společně se s ní se podíleli na šíření myšlenky vzájemné úcty a tolerance manželů.¹²

2.2.1 Žena z pohledu vědy lékařské

Nerovnost žen vůči mužům byla v 18. století podkládána odlišnou anatomickou skladbou jejich pohlavních orgánů, která podle lékařů zpětně ovládala další části těla, především mysl. Tato biologická odlišnost byla považována za znak méněcennosti, který se změnil v méněcennost kulturní.

2.2.1.1 Věčně nemocná žena

V tomto století se žena dostává do popředí zájmu lékařů díky svojí schopnosti reprodukce. Ovšem právě kolem tohoto tématu panuje řada nejasností (týkajících se například menstruace a ovulačního cyklu) a kolem ženy tak přetrvává určitá mystika, která ji dělá slabším stvořením, než je muž. Například v menstruaci byla spatřována očištná funkce, která je pro ženský život nezbytná. Ovšem i tak byla nadále její funkce dále nejasná a podle lékařů byla žena neustále ohrožená. Na ženu je pohlíženo jako na „věčně nemocnou“, neboť její psychika je dána její fyziologií. Počátkem století 19. byla žena vnímána jako konstrukt tří prvků: fyzického, mravního a patologického (takže ženské choroby byly jaks automaticky zařazeny do řady utvářející ženu). Psychika žen byla podle lékařů určena jejich fyzickou predispozicí, neboť ženina kostra, svalovina a mozgovna byly menší než mužské, tím pádem nebyla ani jejich psychika rovna té mužské. Od toho dále odvozovaly typicky „špatné“ ženské vlastnosti jako je netrpělivost, upovídanost, hádavost, žárlivost a mnohé další. Ženy prostě byly podle lékařů slabší a nedokonalé, což bylo využito při argumentaci o rovnoprávnosti žen.^{13,14}

2.2.1.2 Žena stvořitelka

Hippokrates, Galénos, Aristoteles, ale i lékaři a vědci doby daleko pozdější se více méně shodovali na tom, že lidský zárodek vzniká z dvojího semene – ženského a mužského. Většinou bylo ženské sémě považováno za nedokonalejší, zatímco v mužském byla již zformována lidská bytost a pouze se zvětšovala kvantitativním způsobem. Aktivní „stvořitelkou“ funkci připisovali muži, ženina děloha pouze vyživovala vznikající lidskou bytost. Žena tak byla na mnoho století uvržena do pasivní role, což se ovšem změnilo v 18. století s nově přichozí teorií ovismu. Tato teorie předpokládala existenci vajíčka, z něhož se po oplození spermií vyvine lidský jedinec. Už William Harvey v polovině 17. století předpokládal existenci vajíčka. Žena tak dostala novou aktivní roli. Spor mezi preformacionisty (zastánci dvojího semene) a epigenetiky (zastánci vývoje člověka

¹² HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

¹³ TINKOVÁ, D., Věčně nemocná žena, s. 7-11.

¹⁴ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 20-68.

z oplozeného vajíčka) byl vyřešen až ve čtyřicátých letech 19. století, kdy došlo k potvrzení buněčné teorie a vyjasnění funkce menstruace.

Osvícenští lékaři viděli ženu jako věčně nemocnou bytost po celý život sužovanou menstruací, těhotenstvím, porodem, šestinedělím a kojením. Tím vším je žena narušovaná způsobem, s jakým se u muže nesetkáme. Žena je tedy bytost křehká a je potřeba, aby byla chráněna mužem a aby nebyla ještě více „narušována“ okolím. Proto je pro ni nejlepší klidný a uzavřený životní styl, ideální pro ni je domácí atmosféra.^{15,16}

2.2 Vzdělávání žen

2.2.1 Základní vzdělání

Tato kapitola bude věnovaná vzdělávání dívek. Jaké měly dívky možnosti při své cestě za vzděláním? Jaké školy mohly navštěvovat? Existovaly nějaké zvláštní instituce určené přímo jim?

2.2.1.1 Veřejné základní vzdělání

Tereziánský školský zákon, platný od roku 1775,¹⁷ ustanovil „vzdělávací povinnost, která platila pro všechny děti, chlapce i dívky bez rozdílu sociálního postavení, od šesti do dvanácti let. V 19. století jsou školy poskytující tento typ vzdělání v zákonech vedeny pod označením obecné¹⁸ a rozděleny na veřejné¹⁹ a soukromé.²⁰

Do roku 1780 dívky do školy chodit nemusely, pokud si to jejich rodiče nepřáli, po tomto roce pro ně začalo platit to samé, co pro hochy. Na výběr měly ze tří možností. Navštěvovat mohly školy veřejné, soukromé nebo být vyučovány doma, ale v posledním případě se musely dostavit do školy dvakrát do roka k přezkoušení. Zákon byl s některými obměnami platný až do sedmdesátých let 19. století.²¹

Do té doby vypadala situace takto. V obecných školách byly dívky vyučovány společně s chlapci, jen ve větších městech vznikaly buď dívčí třídy, nebo samostatné školy. Za šest let školní docházky mohli žáci obsáhnout čtyři stupně. Pro dívky však byly určeny jen první dva (i když čistě teoreticky je navštěvovat mohly, v praxi jim to umožněno nebývalo), a tak ve dvanácti letech ze školy odcházely. I tak ale dívky navštěvovaly více školy soukromé než veřejné a v největší míře se vzdělávaly v domácím prostředí. Do patnácti let ještě navštěvovaly nedělní opakovací kurzy,²² tím však jejich vzdělávání skončilo.²³

¹⁵ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

¹⁶ TINKOVÁ, D., Věčně nemocná žena, s. 7-11.

¹⁷ Tento zákon byl vypracován zaháňským opatem Janem Ignácem Felbigerem na podnět Marie Terezie roku 1774, v platnost vešel až 1. ledna 1775.

¹⁸ Tento výraz nacházíme v zákonech až do roku 1945. Odpovídá dnešnímu 1. stupni základní školy.

¹⁹ Veřejné školy byly vydržované státem, zemí nebo obcemi a přístupné dětem jakéhokoliv náboženského vyznání.

²⁰ KÁDNER, O., Vývoj a dnešní soustava školství, díl první, s. 139-293 (dále citováno jako Vývoj a dnešní soustava školství).

²¹ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 5-128.

²² Roku 1753 byla nařízena povinná nedělní škola po odpolední mši. Navštěvovala ji již „odrostlejší“ mládež (cca do 20 let). Žáci byli na konci „studia“ přezkoušeni. Za špatnou docházku hrozila pokuta.

²³ Tamtéž.

2.2.1.2 Vzdělávání doma

Děti z lépe situovaných rodin ale do veřejných škol nedocházely. Důvodů bylo několik. Jednak se to nepovažovalo za společensky vhodné a jednak zde přetrvával strach z nakažlivých chorob, ale i špatné společnosti, do které by se děti mohly dostat. Proto jim byli najímáni soukromí učitelé nebo byly alespoň posílány do soukromých škol.

Ještě více než pro hochy, platila tato strategie pro dívky, neboť se předpokládalo, že za výchovu dívky je zodpovědná její matka. Hlavní náplní této výchovy bylo vštípit dívce správné ctnosti ženy (pokoru, poddajnost, víru v Boha), předat jí znalosti týkající se řízení domácnosti a naučit ji číst, psát a počítat. Další nezbytností byly ruční práce. I bohaté dívky s věnem musely být dovedné, znát chod domácnosti a umět ji řídit, vyznat se ve vaření a umět nejen šít, ale i paličkovat a vyšívat.²⁴ Nejen že se tak zvyšovala jejich „hodnota“ při vstupu do manželství, ale vést domácnost tehdy nebylo nic jednoduchého.

Hospodyně byl pojem, který vymezoval ženu střední vrstvy – ani v horních, ani v dolních vrstvách ženy tuto funkci neplnily. Práce ženy-hospodyně byla stejně důležitá jako kvalitní práce řemeslníka nebo hospodáře na statku. Šlo o roli, kterou rodina reprezentovala svůj skromný blahobyt navenek. Vyžadovala také samostatné rozhodování, protože obvykle měly určený rozpočet na domácnost, s nímž hospodařily. Tato role ženu dostatečně vytěžovala, protože se v domácnostech i na konci století např. stále muselo šít prádlo a výbava.²⁵

2.2.1.3 Preskriptivní literatura

Ke vzdělávání dívek v domácnosti měla dopomáhat tzv. preskriptivní literatura určená právě jim. Největšího rozkvětu se jí dostalo v době předbřeznové.²⁶ Cílem této literatury bylo ukázat dívkám modely žádoucího chování, které se týkaly zejména zdravé životosprávy, společenské či náboženské komunikace a také pravidel spojených s určitou sociální rolí: ženy jako hospodyně, manželky. Dá se říct, že až do poloviny století tyto příručky suplovaly příručky společenského chování. Nutno dodat, že do těchto spisů pronikaly i národní zájmy – na ženy bylo apelováno češtvím, k dobře vychované dívce patřila neodmyslitelně i láska k vlasti.

Úplně první takovou příručkou byla „Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy spokojenosti došla. Dárek dcerkám československým“²⁷ Magdaleny Dobromily Rettigové. Poslouží nám jako příklad, jak takové příručky vypadaly. Spisek se jako jeden z prvních zabývá dívčím dospíváním. Navrhuje výchovné metody a cíle. Rettigové nešlo o rozšíření intelektuálního obzoru dívky, ale o stanovení základních norem ženského chování a jednání – náboženské víry, smyslu pro pořádek a čistotu, pracovitosti, šetrnosti, pokory, submisivnímu chování vůči manželovi, dovednosti zacházet se služebnictvem. Dívky byly poučeny o vedení domácnosti, ale získaly zde i základní náhled do etikety české vlastenecké společnosti. V této příručce se jí podařilo spojit hned tři výchovné

²⁴ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 68-169.

²⁵ MACHÁČOVÁ, J., Žena v 19. století jako „přívěšek“? In Čadková, K., Lenderová, M., Stránková, J., Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do poloviny 20. století v zasetí historiografie (dále citováno jako Dějiny žen), s. 209-215 (dále citováno jako Žena v 19. století jako „přívěšek“?).

²⁶ Období zajímavější rozmezí let 1804 až 1848, spíše až do března 1849, kdy byla císařem Františkem Josefem I. vydána ústava (též Stadionova či oktrojovaná).

²⁷ Napsána roku 1833, vyšla o sedm let později.

cíle. Dívkám tak ukázala, jak si osvojit ženské dovednosti v domácnosti, vstúpila jim nutnost dalšího sebevzdělávání (přivyknout je četbě) a přivedla je k myšlence vlastenectví.²⁸

Podobnou příručku napsala také Honorata Zapová (Nezabudky), původem Polka, která se zasloužila o vznik vyšší dívčí školy, o které bude ještě řeč nebo Františka Hansgiringová (Průvodce dívky a budoucí hospodyně), manželka středoškolského profesora.²⁹

2.2.2 Vzdělávání starších dívek

2.2.2.1 Kláštery a vzdělávací ústavy

Jaké byly další možnosti vzdělávání dívek poté, co dovršily dvanácti let? Existovalo několik možností. Mohly například nastoupit do klášterních škol, které přijímaly dívky od deseti do čtrnácti let a pobyt zde trval dva až čtyři roky. Nutno však dodat, že v českých zemích 19. století se nejednalo o moc rozšířenou praxi, tato forma vzdělání byla typičtější spíše pro západní Evropu. Pokud se u nás nějaké dívky vzdělávaly touto formou, šlo většinou o aristokratky, neboť školné zde bylo velmi vysoké.

V českém zejména měšťanském prostředí byl daleko rozšířenější druhý typ výuky, a sice formou soukromých vzdělávacích ústavů. Délka pobytu kolísala od jednoho do deseti let a průměrně trval dva až tři roky. Tyto ústavy byly vedeny např. vychovatelkami ve šlechtických rodinách a výuka se mnohdy odehrávala v bytě vyučujících. Dívky zde i přespávaly, jindy bydlely v soukromí. Tuto formu výuky navštěvovaly převážně dívky z předních měšťanských rodin, neboť výuka zde byla samozřejmě placena. Jako příklad uveďme ústav Hildwinův na dnešní Národní třídě či soukromou dívčí školu manželů Svobodových, kam docházela například Eliška Krásnohorská a Zdenka Havlíčková.

Ústavy měly nejednotnou úroveň a náplň vyučovacích hodin záležel na jejich zřizovatelích. Mnohdy se dívky věnovaly pouze ručním pracím a francouzské konverzaci, jako například ve vzdělávacím ústavu Henrietty Ritterové z Rittersbergu, přítelkyně Terezie Palacké, která vyučovala i dvě Riegerovy dcery. Některé se více zaměřovaly na ruční práce a další dovednosti, které se více hodily k paní domu, jiné naopak více vyučovaly hudbě, malbě a společenskému chování a vystupování.³⁰

V těchto ústavech byla převážně vyučovacím jazykem němčina, což v českém prostředí se stále silněji ozývajícími vlasteneckými tendencemi nebylo zrovna přijímáno. Již koncem třicátých let založila Bohuslava Rajska „Dívčí družinu s úkolem vychovávat matky a učitelky vlastenecky smýšlející“³¹, ale teprve roku 1844 se jí podařilo zbudovat školu, „která by dostala sílícímu sebevědomí národa.“³² Cílem této školy bylo, aby se dívky, pokud se neprovádají, byly schopny postarat samy o sebe. Její ústav měl však ještě větší ambice, chtěl dát nezbytný profesionální základ českým učitelkám.³³ Sama se ovšem roku 1845 provdala za

²⁸ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 5-128.

²⁹ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 68-169.

³⁰ BAHENSKÁ, M., Obraz dívčího penzionátu v korespondenci Marie Riegrové-Palacké a její dcery Libuše. In Dějiny žen, s. 557-573 (dále citováno jako Obraz dívčího penzionátu).

³¹ KÁDNER, O., Vývoj a dnešní soustava školství, s. 281

³² LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 59

³³ Do té doby vyučovali muži. Jediné ženy s kvalifikací vyučovat byly školské sestry ženských kongregací, které se věnovaly výchově dívek ve školách a penzionátech, péči o dětské zahrádky, sirotčince a další dobročinné ústavy. V Čechách to byl například řád anglických panen a školské sestry de Notre Dame.

Františka Ladislava Čelakovského. S její „vlasteneckou“ dívčí školou to dopadlo neslavně. Během Bachova absolutismu³⁴ se z ní stal německý dívčí ústav a roku 1870 zanikla. Roku 1845 otevřel Amerling³⁵ při svém pražském ústavu Budeč³⁶ i jeho ženskou odnož. Později byla tato škola změněna v soukromý ústav, který vedla jeho žena Františka Svatava z Michalovic. Dalším pokusem o českou dívčí školu byla škola Honoraty Zapové,³⁷ zřízena roku 1855, která se však neujala, protože Honorata rok po jejím založení zemřela. Až prvním, výrazně českým vzdělávacím ústavem byl ústav manželů Františka a Anny Tesařových, založený roku 1862. Zájem o něj rostl a z ústavu manželů Svobodových sem přešla Zdenka Havlíčková.³⁸

2.2.2.2 Penzionáty a cesty do ciziny

Další možností dívek, jak si „doplnit“ vzdělání, bylo jejich posláni do penzionátu v cizině. Jezdívalo se zejména do francouzských jazykových oblastí, méně do Německa, protože to se českým vlastencům příliš nezamlouvalo. Proto svědčí i korespondence Marie Riegrové-Palacké s dcerou Marií. Ta pobývala půl roku v penzionátu ve Frankfurtu nad Mohanem. Češi nelibě nesli, že dívka z tak pro vlast orientované rodiny odjela studovat do německy mluvící oblasti. „V Praze se ustavičně na to lidi mrzejí a za zlé nám to pokládají, že jsi odjela. Dnes mi to vyčítal pan Vojtěch Náprstek.“³⁹ Marie Riegrová-Palacká opakovaně vysvětlovala svému okolí, že jediným důvodem dceřina pobytu ve Frankfurtu je potřeba zlepšit si němčinu. Zároveň ji nabádala, aby se nenechala vtahovat do hovorů o politice, národnostních otázkách, vlastenectví, vztahu Čechů k Německu, měla se ve vlastním zájmu vyhýbat všem hádkám a sporům.

Díky této korespondenci a další korespondenci s mladší dcerou Libuší můžeme nahlédnout do atmosféry penzionátu. V penzionátu ve Fellenbergu, kam byla Libuše poslána, panoval striktní denní režim, kterému se všechny dívky musely podřídit. Jako komunikační řeč se používala francouzština. Vyučovaly se domácí práce, ale i dějepis, zeměpis a další předměty, také jazyky: francouzština a němčina, kreslení, klavír atd. Dívky měly povinnost si po sobě uklízet ve svých pokojích a také se střídaly v péči o společné prostory, jako například v úklidu jídelního pokoje, zalévání květin, mytí sklenic atd. V těchto činnostech se pravidelně střídaly.

Z Libušina hlediska byl pobyt v penzionátu vnímán téměř jako trest. V dopisech si matce stěžovala na spolužačky i učitelky, stýskalo se jí po rodině, zpočátku si oblíbila je málokteré předměty. Prosí například matku, aby jí dovolila vynechat hodiny kreslení, neboť „bylo by to marné vyhazování peněz“ a tělocviku „jsou to takové hlouposti, darmo tratím čas“.⁴⁰ Ovšem musíme upozornit na to, že to byl její první pobyt v penzionátu, její první

³⁴ Bachův absolutismus je označení pro formu vlády v rakouském císařství v letech 1851-1859. Bylo následkem potlačených revolucí z let 1848 a 1849.

³⁵ Karel Slavoj Amerling (1807-1884) byl český pedagog, filozof a lékař.

³⁶ V roce 1842 založil na Novém Městě v Praze vzorovou školu, nazvanou Budeč. Název byl inspirován tradicí, podle níž mělo být přemyslovské hradiště Budeč sídlem nejstarší školy v Čechách.

³⁷ Pocházela z prostředí drobné haličské šlechty. Jako šestnáctiletá se provdala za českého úředníka, pozdějšího vlasteneckého historika, středoškolského profesora a publicistu Karla Františka Zapa. Spisovatelka se politicky se angažovala v roce 1848 (dala podnět k založení Spolku Slovanek a zasazovala se o propuštění zajatých revolucionářů).

³⁸ KÁDNER, O., Vývoj a dnešní soustava školství, str. 139-293

³⁹ BAHENSKÁ, M., Obraz dívčího penzionátu, s. 558.

⁴⁰ Tamtéž, s. 561.

dlouhodobé odloučení od rodiny a že tento ústav (v Fellenbergu) byl více zaměřen na ty činnosti, které užije žena v domácnosti než na vystupování na veřejnosti. V tomto ústavu panovala atmosféra téměř jako v klášteře. Později však navštívila ještě jeden ústav (v Morges), který byl mnohem více zaměřen na zdokonalení se ve společenském chování a cizích jazycích. Nebyla zde již taková izolace, jako ve Fellenbergu, dívky často vycházely na procházky a výlety do okolí. Atmosféra ústavu se promítla i do její korespondence. „Hned první dojem byl velmi příznivý, není tu žádné porovnání s Fellenbergem. Duch ústavu je zcela jiný – jest to všechno tak přívětivé, zdvořilé (...)“⁴¹

Za doplněk vzdělání se považovaly také cesty do ciziny. Dívky byly doprovázeny matkami či vychovatelkami, společnicemi či staršími příbuznými. V měšťanských kruzích se toto cestování rozšířilo v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století. Jezdilo se zejména do Drážďan, Mnichova, ale i do Švýcarska a Paříže (zde se staly lákadlem světové výstavy). Tyto možnosti se však nabízely jen dívkám velice dobře situovaným. Ale existovala i alternativa pro chudší dívky. Ty byly posílány k zámožnějším příbuzným, kde pracovaly jako chůvy, panské či pouhé služky. Mnohdy se mohly dostat do německého prostředí, proti čemuž brojili vlastenci.⁴²

S úspěšnou dobou českého národního hnutí počátkem šedesátých let⁴³ 19. století se dostalo ke slovu i vzdělávání dívek v češtině. Jako cíl bylo stanoveno založení vyšších dívčích škol a veřejných škol českých. Roku 1860 byla založena první vyšší dívčí škola v Písku, kterou hned následovalo založení další v Praze. Přecházely sem dívky ze soukromých vzdělávacích ústavů. Ovšem toto učení bylo dost finančně nákladné. Dívkám se dostalo komplexního vzdělání, které bylo předtím pouze výsadou chlapců. Přitom ale absolutoriem nezískaly dívky žádnou kvalifikaci. Takže vyšší dívčí škola zůstala vyhrazena pro dcery honorace, jimž výše věna zaručovala provdatelnost. Dívky s pouhým nadáním, ale bez věna sem nechodily.⁴⁴

2.2.2.3 Hasnerův školní zákon

Říšský zákon ze 14. května 1869, který vešel v platnost ve školním roce 1870/1871, známý jako Hasnerův,⁴⁵ znamenal poměrně velkou úpravu dosavadního školství. Zákon prodloužil vzdělávací povinnost o dva roky (takže až do čtrnácti let). V obecných školách neexistovaly rozdíly mezi dívkami a chlapci. Pouze tělocvik se stal na nátlak rodičů nepovinný pro dívky.⁴⁶

Zavedeny byly školy měšťanské, zpravidla navazující na obecné školy. Jejich cílem bylo poskytnout vzdělání dětem i z chudších rodin, které se potom vydaly studovat na učitelské ústavy nebo odborné školy, které nevyžadovaly vzdělání ze střední školy. Na rozdíl od školy obecné museli být v měšťanských žáci rozdělení podle pohlaví.

Založeny byly také veřejné dívčí učitelské ústavy, takže mohly ženy vyučovat ve veřejných školách i v těch koedukovaných. Roku 1870 byl postátněn dosud soukromý

⁴¹ Tamtéž, s. 568.

⁴² LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, str. 5-128.

⁴³ V této době vznikly různé vlastenecké spolky jako pěvecký spolek Hlahol (1861), tělocvičná jednota Sokol (1862) či vydání prvních Národních listů – českého politického deníku (1861).

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ Leopold Hasner von Artha (1818-1891), rakouský ministr školství, 1. únor 1870 - 12. duben 1870 ministerský předseda Předlitavska. Jeho zákon zavedl školu obecnou, měšťanskou, učitelské ústavy pro vzdělávání učitelů škol obecných a měšťanských, uvažoval o formách učitelského vzdělávání, stanovil ekonomické a sociální zabezpečení učitelů.

⁴⁶ KÁDNER, O., Vývoj a dnešní soustava školství, s. 139-293.

učitelský ústav,⁴⁷ pedagogium. Zde mohly studovat dívky i z nepříliš majetných rodin. Protože neměly věno, potřebovaly si zajistit možnost samostatné existence. Pedagogium končilo maturitou, poskytovalo tak mladým ženám úplnou kvalifikaci.

Dále byly zavedeny tzv. školy pokračovací, které se vyvinuly z nedělních opakovacích hodin. Děly se na hospodářské a obchodní a vyučovalo se buď koedukčně,⁴⁸ nebo byli žáci rozděleni podle pohlaví. Vyučovalo se obvykle ve všední dny večer a v neděli dopoledne po dobu osmi měsíců (kromě letních).⁴⁹

2.2.2.4 „Ty, holka z Minervy, mi nervy mý nervy!“⁵⁰

Obrovským krokem ve vzdělávání žen bylo gymnázium – Minerva, založené roku 1890, do roku 1915 soukromé. Gymnázium, chápané většinou jako příprava na univerzitu, se považovalo za druh vzdělání pro ženu absolutně nepotřebný a zbytečný. Ojedinelé dívčí maturity se odehrávaly na chlapeckých ústavech.

Vzdělání, které si odtud z gymnázií dívky odnášely, bylo srovnatelné se vzděláním chlapců. Veřejnost tomu však nepřála, zejména ta mužská ne. Vzdělaná žena už pro ně nebyla podřízenou družkou, nýbrž rovnocennou partnerkou, a navíc konkurentkou. Minervistky tak žily často osaměle a živily se jako úřednice či vychovatelky.⁵¹

Stále totiž převládal názor, a to značně internacionální, že ženě náleží Kinder, Küche, Kirche⁵². Bohužel se dá také usoudit, že „běžná“ žena vlivem stálé tradiční dělby práce v rodině a neustálým pobytem mezi dětmi a v domácnosti většinou nakonec zdětinštěla, a proto se asi vytvořil pojem „hloupé ženské“, která „ničemu nerozumí“ a je méněcenná, která se hodí jen k opatrování dětí, domácích zvířat a zahrádky, a do mužských záležitostí a mužské společnosti se nemá plést.⁵³

2.3 Možnosti zapojení se do veřejné sféry

Žena – bytost soukromé sféry – byla jí doopravdy? A kdy se mohla dostat do sféry veřejné čili mužského světa? Jaké prostředky k tomu měla a co muži tolerovali bez výtek a kdy už začínali „skřípat“ zuby? Proč se jim tolik nelíbilo, když opouštěla „rodinný“ krb?

Ačkoliv byla žena bytostí privátní sféry, nezůstávala striktně uzavřena do čtyř stěn. Její komunikace se světem, který domácnost obklopoval, mohla mít několik podob: od návštěv, přes salony až třeba k různým spolkům, které, jak uvidíme, byly v 19. století tak časté.

⁴⁷ Původně soukromé dívčí pedagogium, založené roku 1866 při škole Sv. Anny, ústavu řízeného kongregací školských sester de Notre Dame a zčásti subvencovaného státem.

⁴⁸ koedukace = společná školní výuka chlapců a děvčat

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ popisek pod obrázkem muže a ženy v satirickém časopise Kopřivy (1910)

⁵¹ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 5-128.

⁵² Vilém II. (1859-1941) poslední německý císař a pruský král (1888-1918) pravil, že ženě přísluší pouze 3K: Kinder (dětí), Küche (kuchyně), Kirche (kostel)

⁵³ MATĚJČEK, J., Nedorozumění historiografů/ek? Fasety patriarchy a emancipace žen. In Dějiny žen, s. 215-223 (dále citováno jako Nedorozumění historiografů/ek?).

2.3.1 Zábava a společnost

2.3.1.1 Návštěvy neboli vizity

Návštěvy neboli vizity byly nejjednodušším a společensky nejvolnějším způsobem, jak se žena mohla dostat do společnosti. Ale i tak se vyznačovaly poměrně silně formalizovaným způsobem společenské komunikace. Pravidla diktovala společenská výchova, s níž se děti seznamovaly již od útlého dětství. Návštěvy měly pevně stanovený den (žurfix)⁵⁴ a čas, v kolik mohly přijít. Perzistovat na tom, aby hodina i den trvaly, musela každá paní domu, která si i jen trochu zakládala na svém postavení. Většinou přicházely návštěvy s periodou týdne až měsíce. Ty byly přesně evidovány v tzv. návštěvní knize, aby si paní domu pamatovala, komu má návštěvu oplatit.⁵⁵

A co se podávalo a jak taková návštěva probíhala? 18. století bylo ve znamení čokolády, ovšem v 19. století hrála prim jediné káva!⁵⁶ Přijít na kafičko se stalo typicky ženskou záležitostí. K tomu bábovka či jiný sladký zákusek paní domu, dcera hrající na klavír a pomlouvání zrovna nepřítomných, to je typický obrázek měšťanského prostředí 19. století. Řešily se však i rodinné problémy, otázky vaření, techniky ruční práce, méně už četba či kočující herecké společnosti.⁵⁷

2.3.1.2 Salony

Hranice mezi vizitou a salonem není příliš ostrá. Salon byl podle Maryši Šárecké⁵⁸, autorky jediného systematického českého pojednání o salonech, charakterizován asi takto: jako každá společnost, která se pravidelně schází a vyvíjí činnost, jež by mohla být označena slovem „kulturní“. Přesnější definoval salony T. G. Masaryk tak, že je rozdělil na umělecko-literární, politické a filozofické (ty se v českých zemích neujaly). Dále charakterizoval salony tak, že to byly právě ženy, které je vedly. Podle něho patřily do salonu nejen diskuze, ale i polemiky, které se někdo dostaly až k hádkám, ovšem neurážejícím. Proto vyzdvihuje zejména vtip jako hlavní rekvizitu salonů.⁵⁹

Z těchto definic tedy jasně vyplývá, že slovo salon není už jen označením místnosti v bytě, ale že se přeneslo jako výraz pro vyjádření jisté formy sociability – shromáždění několika osob v určitém bytě v určitý čas. Salon měl tedy jasně daná pravidla, svůj žurfix, své místo konání a svou stálou klientelu. Podle francouzského vzoru měl mít salon svoji „múzu“, ženu, které salon patřil a své „orákulum“, blízkého přítele paní domu, ji pomáhal s výběrem hostů a organizací večera. Za salon tohoto typu můžeme označit salon vévodkyně Kateřiny Zaháňské, organizovaného počátkem 19. století. Krásná Kateřina byla intelektuálně na výši a potřebovala kolem sebe mužské publikum. Mnozí z nich patřili nepochybně mezi její

⁵⁴ pevný den – z fran. jour fixe – v obecném komunikátu žurfix

⁵⁵ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 164-189.

⁵⁶ O popularitě kávy svědčí i spis Magdaleny Dobromily Rettigové „Kafičko a vše co sladkého – 100 předpisů, jak se všeliké nápoje i to, co je k přikousnutí při besedách neb společnostech paní a pánu, připravovat mají“ z roku 1845

⁵⁷ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 321-340.

⁵⁸ Maryša Radoňová-Šárecká (1890 – 1958) byla česká učitelka, redaktorka a překladatelka: „Salony. S dobovými podobiznami, Praha: F. Topič, 1920

⁵⁹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 9-28.

nápadníky. Byla však schopna vést s nimi polemiky, a dokonce byla velmi ctižádostivá, co se týkalo účasti na vysoké státní politice. Tato forma salonů „opravdových“ francouzských salonů nebyla v Čechách ale zas tak běžná. Spíše byla vedena v aristokratických kruzích, protože ženy této společenské vrstvy mohly díky svému postavení a penězům žít mnohem svobodněji a nezávisleji než ženy měšťanské.⁶⁰

Ještě počátkem 19. století se objevovaly smíšené šlechticko-měšťanské salony. Proslulým byl salon advokáta Jana Měchury. Jednalo se ale o salon pánský, Měchurovy dcery se zde ale podílely na hudebním programu hrou na harfu. František Palacký, často sem docházející, se posléze oženil s jednou z nich (s Terezií Měchurovou). Styk měšťanů se šlechtou je povznášel.⁶¹

Od roku 1837 se scházel pod Amerlingovou patronací salon u Fričů, později u Staňků⁶² významný hned ze dvou důvodů. Za prvé to byl první vlastenecký salon, za druhé už zde nedocházelo k segregaci pohlaví, tak jak tomu bylo ve střední Evropě dosud zvykem. Dříve když se v salonu v rodině s dospělými dcerami objevil svobodný muž, hned se na něj pohlíželo jako na nápadníka a čekalo se, až se vysloví. Ale ani tento salon neměl opravdovou podobu salonu. Dívky sem přicházející nebyly díky svému vzdělání zaměřenému na činnost v domácnosti schopny polemizovat s muži, spíš se snažily se od nich co nejvíc dozvědět, v podstatě tento salon plnil účel vzdělávacího kroužku. Salon Henrietty Ritterové se dokonce změnil v dívčí výchovný ústav! Pravým salonem se svou „múzou“ se stal salon u Staňků a Fričů až roku 1843 příchodem Němcové. „Orákulum“ vytvořil František Ladislav Čelakovský.⁶³

Honarata Zapová, polská šlechtična, s sebou do Čech přinesla duch pravého francouzského salonu. To ona se stala „múzou“, vzdělanou a inteligentní mezi mnoha významnými českými muži. Nelíbila se jí segregace v salonech mezi muži ženami a nechápala, proč když jdou muži řešit něco „důležitého“, odcházejí stran od žen.⁶⁴

V pražských salonech se sledovaly události v politice, což byl záležitost převážně pánská. Po ženách se vyjadřování se k politické situaci samozřejmě nepožadovalo a ani ony oni nejevily nijak velký zájem. Většina Češek poloviny 19. století stále zápolila s češtinou a k vyjadřování používala němčinu nebo francouzštinu. Navíc se ženy samotné zajímaly spíše o domácí záležitosti než o ty politické.⁶⁵

Opravdový salon podle francouzského stylu měl tyto základní atributy: pevné datum, stálou klientelu, schopnost plynule přecházet to jednoho konverzačního námětu k druhému, dobrou informovanost a vliv salonu na širší společenské, případně politické děné. Mezi takovéto salony patřily v Praze celkem čtyři: u Braunerů, Riegerů, u barona Villaniho a Thurn-Taxisů. K „múzám“ patřily paní Augusta Braunerová a posléze její dcera Zdenka, u Riegerů nejstarší Marie, u Villanů baronova manželka a u Thurn-Taxisů kněžna Taxisová a Karolina Světlá. Filantropie a vlastenectví, hudba, literatura, politika – to byly hlavní okruhy salonních aktivit.⁶⁶

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 321-340.

⁶² Advokát Josef Frič a lékař Václav Staněk byli švagři, oba si vzali za ženy sestry Bohuslavy Rajske – Johanu Fričovou a Karolinu Staňkovou.

⁶³ MATĚJČEK, J., Nedorozumění historiografů/ek? s. 215-223.

⁶⁴ TARAJLO-LIPOWSKA, Z., Pod rouškou spořádaného manželství aneb Smutný případ Honoraty Zapové. In Sex a tabu v české kultuře 19. století (dále citováno jako Sex a tabu), str. 104-114 (dále citováno jako Pod rouškou spořádaného manželství).

⁶⁵ MACHAČOVÁ, J., Žena v 19. století jako „přívěsek“?, s. 209-215.

⁶⁶ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 321-340.

2.3.1.3 Bály a plesy

Dalším možností veřejné sféry, kam měla žena přístup, byly bály a plesy. Velice oblíbené byly domácí bály, které se konaly většinou v bytě některé z rodin. Zábavu si určovali mladí sami, matky na ně však dohlíželi. Tanec se odehrával za doprovodu klavíru, na který hrála domácí paní či její dcera. Mnohdy, zejména v době masopustu, rodina vystrojila ples také kvůli tomu, že měla dceru na vdávání. V masopustním čase byly oblíbené také tzv. merendy. Je to označení pro společenský tanec, který se odehrával po konci divadelního představení. Iniciátorem těchto zábav byl hlavně Josef Kajetán Tyl. Od roku 1840 se začaly konat české plesy. Mezi českými vlastenci měly ohromný úspěch, pro nás však měly jeden podstatný význam. Tyl zde spojil národní otázku s otázkou ženskou. Pomocí bálů uvedl českou ženu do společnosti a prostřednictvím zábavy a tance se jí snažil získat pro práci ve prospěch národa.⁶⁷ Ta se měla projevit i na poli literárním.⁶⁸

Kromě bálů pořádala od roku 1841 probouzející se česká buržoazie vlastenecké večírky zvané besedy. Na programu byl nejen tanec, ale i deklamace českých básní a hudební produkce. Hlavním organizátorem byl opět Tyl, jenž roku 1842 vydal almanach nazvaný České besedy. Navíc se večírky, podobné duchu „kajetánských zábav“ začaly pořádat v jednotlivých domácnostech známějších představitelů českého společenského života.⁶⁹

Mezi další oblíbené taneční zábavy patřily maškarní bály, tzv. reduty, které se konaly počátkem století ve Stavovském divadle. V létě se tančívало i venku, např. na Barvířském ostrově, kde se konaly taneční večírky, tzv. reuniony. Dále byly z tanečních zábav oblíbené zejména velké plesy, které se konaly jednou ročně v Národní besedě, proslulý byl Akademický, Společenský, Kupecký a hospodářský ples.⁷⁰

2.3.2 Sdružení, spolky, emancipace

2.3.2.1 První sdružení

První ženská sdružení, která v Praze vznikla, měla dobročinný charakter. Zřejmě nejstarším spolkem tohoto typu byla jakási „Jednota ku podporování ženské umělosti“, založená roku 1813. Nic o ní nevíme, jen tušíme, že zřejmě jako první otevřela ženám dveře ke společenské angažovanosti.⁷¹

Po následující půlstoletí bude totiž filantropie pro ženu z měšťanských kruhů jedinou možností, jak na krátkou dobu uniknout často z manželství, které mnohdy připomínalo tragédii spíš než pohádku. Pomáhala potřebným i sama sobě, činila dobro těm, kteří na tom byli – alespoň co se materiálních poměrů týče – hůře než ona sama. Muži filantropické sklony svých žen podporovali. Vždyť uvedený druh aktivity nijak neohrožoval jejich dominanci v rodině ani ve společnosti. Manželce českého vlastence českého vlastence

⁶⁷ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 164-189.

⁶⁸ V almanachu Pomněnky se při příležitosti třetího plesu v roce 1842 objevily básnické výtvořky českých žen a dívek.

⁶⁹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

⁷⁰ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 321-340.

⁷¹ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 231-236.

umožnila dobročinnost podílet se navíc na práci pro národ, považovala ji proto za své společenské poslání. I to manželé většinou schvalovali.⁷²

Nejvýznamnější ženou, jejíž dobročinnost vykazovala velmi široké spektrum, byla od šedesátých let Marie Riegerová.⁷³ Od svých současnic se lišila nejen neuvěřitelnou pracovitostí a výkonností, ale i skromností a neokázalým vystupováním. Zajímala se politické dění a snažila se pracovat ve prospěch národa. Právě díky ní se uskutečnila loterie pro Zdenku Havlíčkovou⁷⁴ a podobně úspěšná byla i při pořádání loterie ve prospěch českého národního divadla.⁷⁵

Výtěžek z této loterie měl zabezpečit Zdence věno. Tato akce se podařila zejména díky snaze Augusty Braunerové a Marie Riegerové. Dary do loterie přicházely ze všech koutů Čech. Podle zadání to měly být v podstatě jen drobnůstky, předměty osobního vlastnictví a často dokonce každodenní osobní spotřeby. Nebyly to totiž ve své většině věci vysloveně cenné, naopak, byly tu i krajně bizarní předměty: prasklá vázička, šálek s natlučeným ouškem, staré mýdlo, manžety na svícny, perlové košíčky, bezcenné obrazy apod.“ Právě tato domáckost a nenucenost některých předmětů vlastně posilovala obraz národa jako velké rodiny. A Zdenka tak byla jeho dcerou.⁷⁶

Tato loterie však ve svém důsledku nebyla nejšťastnějším počinem. Celý národ se sice „snažil zachránit osud nebohého sirotka“, Zdenka se tak však dostala do zvláštní situace. Už nebyla soukromou osobou, cokoli udělala, bylo posuzováno z hlediska národního zájmu. Tato dívka byla znakem národa a jeho mravní velikosti, znakem nehynoucí památky svého otce a jejím pokračováním. Bráno tak, že Havlíček se obětoval pro národ a národ ho teď zastoupí ve výchově jeho dítěte. Dvojjediná role, která byla Zdence Havlíčkově vnucena, role „dcery národního mučedníka“ a „dcery národa“, určovala její životní poměry, předurčovala dívku k určitému chování na veřejnosti i v soukromí a od počátku zasahovala i do nejintimnějších oblastí – do jejího citového života.⁷⁷

Ale zpátky k paní Riegerové, která se hlavně zaměřovala na ty nejpotřebnější: strádající kojence, malé děti, ženskou chudinu, především osamělé ženy, vdovy a svobodné dívky. Roku 1865 vstoupila do Spolku sv. Ludmily⁷⁸. Spolek hmotně podporoval chudé ženy a pořádal kurzy šití pro nemajetné dívky. Ten však po čase začal upadat, rozhodla se proto pro reorganizaci při spolku existujících kurzů ve skutečnou školu ženských povolání. Takové organizaci se říkalo průmyslová škola. Dívka se zde měla naučit vyučit některému ženskému řemeslu. Sice v Praze existovaly vyšší dívčí školy, ale ty poskytovaly vzdělání jen dívkám z majetných vrstev, kterým bylo předurčeno se provdat. Pro praktický život se tam vcelku nic nenaučily. Zatímco v průmyslové škole se dívky učily šití, kreslení a rytectví, emailérství a účetnictví.⁷⁹

⁷² BUREŠOVÁ, J., Okolnosti a souvislosti postupu žen k podobě společensky samostatné aktivní bytosti. In Dějiny žen, s. 373-387 (dále citováno jako Okolnosti a souvislosti postupu žen).

⁷³ Marie Riegrová-Palacká (1833-1891) byla dcerou Františka Palackého. V roce 1853 se provdala za Františka Ladislava Riegra, se kterým měla tři děti: Marii Červinkovou-Riegrovou (1854–1895) byla známá jako spisovatelka a libretistka, docenta Bohuslava Riegera (1857–1907), který se proslavil jako právník a Libuši Bráfovou (1860–1930), která pracovala v ženském hnutí.

⁷⁴ Zdenka Havlíčková (1848-1872), dcera Karla Havlíčka Borovského, nazývána „dcera národa“.

⁷⁵ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 67-75.

⁷⁶ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 310-318.

⁷⁷ MACURA, V., Český sen, s. 129-148 (dále citováno jako Sen o dceři národa).

⁷⁸ Spolek byl založen roku 1851 k podpoře vdov. Tehdy byl jedinou ženskou asociací v Čechách.

⁷⁹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 67-75.

Škola však narazila na velký problém: přetrvávající nedostatek pracovních příležitostí pro její absolventky. Zájem byl jen o švadleny a šičky prádla. Předsudky vůči práci žen mimo domácnost měly tvrdý kořínek. Pražští řemeslníci absolventky kurzů, jejichž konkurence se obávali, do svých dílen nepřijímali.⁸⁰ Při Spolku sv. Ludmily zůstal ze stávajících kurzů jen kurz šití, k němuž nově přibýly kurzy malby na porcelán a sklo. Ta se setkala s velkým zájmem. Roku 1872 došlo k roztržce mezi členkami a spolek se vrátil ke své staré činnosti: podpoře chudiny, vánočním dárkům, kurzům šití a vyučování něco málo češtiny, němčiny, literatury, náboženství atd. Riegerová ze spolku vystoupila.⁸¹

Ryze filantropickým byl pražský Spolek paní sv. Anny. Jeho prvopočátky jsou spojeny se jménem Karla Amerlinga Slavoje, který navrhl pořádat v prostorách Průmyslové jednoty vzdělávací kurzy pro pražské měšťky. Cílem přednášek, pojednávajících o intelektuální a mravní výchově, ženské práci či rodině, byla pouhá osvěta. Roku 1871 se zaměření spolku úplně změnilo – stal se z něj ažyl pro choromyslné.⁸²

2.3.2.2 Filantropie a první krůčky emancipace

Filantropie nebyla ženskou emancipací, byla první krůčkou k uvědomění si vlastní lidské hodnoty a také vlastních možností. Jako taková neměla k emancipaci příliš daleko. Emancipace přišla do Čech ve srovnání se Západní Evropou poněkud opožděně, především však začala nikoli vymezování se vůči mužskému světu, ale spoluprací s ním. Po polovině třicátých začali totiž čeští muži vnímat ženu jako spolupracovnici při probouzení národa. Postava národně uvědomělé matky, partnerky českého vlastence, která zaručí výchovu jeho dětí, především synů, v národně uvědoměném duchu, byla ideálem českých mužů. Celá emancipační etapa ženského emancipačního hnutí v Čechách se ubírá uvedeným směrem. Rozhodující sférou činnosti ženy zůstává domácnost, ovšem domácnost vlastenecká, v níž od rána do večera zní čeština. Typický český vlastenecký feminismus vypadal asi takto: žena rezignuje na své vlastní životní plány a uvědomí si, že zájmům národa pomůže péčí a o vlasteneckého muže. Stará se o jeho blaho, rodí mu syny, národu prospěje nejvíc tím, že vytvoří klidné a harmonické zázemí.⁸³

Jako příklad nám poslouží Antonie Reisová⁸⁴. V mládí složila učitelské zkoušky, založila dívčí školu, rezignovala na vlastní citový život, ale pak se na naléhání sester a svojí přítelkyně Boženy Němcové provdala za Čelakovského. „Chcete-li se obětovat pro vlast,“ psala jí Němcová, „uchylte se k druhé straně, kde více působiti můžete, kde slávu celého českého národa udržíte, otce rodině a rodinu k radosti otce, a pro svatou naši věc... Víte, že muž, byť sebe slavný byl, nesvede tolik, co rozumná žena.“ Němcová ji připravila snášet obět, jakou přinese českému národu „po boku našeho pěvce, toho skvělého slovanského slunce“. Tím sluncem byl básník Fr. L. Čelakovský.⁸⁵ Tak Čechům „zachránila“ a ztratila sebe samu. Básník byl o osmnáct let starší a k tomu pěkný despota – zakázal své nadané ženě i klavír! Ostatně

⁸⁰ VOŠAHLÍKOVÁ, P., Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích. In Dějiny žen s. 357-363 (dále citováno jako Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání).

⁸¹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 67-75.

⁸² LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 239-251.

⁸³ Okolnosti a souvislosti postupu žen, s. 323-335.

⁸⁴ Antonie Čelakovská-Reisová (1817-1852), uměleckým pseudonymem Bohuslava Rajská, česká vlastenka, spisovatelka a zakladatelka dívčí školy, 2. manželka Františka Ladislava Čelakovského.

⁸⁵ NĚMCOVÁ, B., Korespondence, díl první, s. 16 (dále citováno Korespondence I.).

asi by si na něj stejně moc nezahrála, neboť k jeho čtyřem dětem povila ještě dvě další. Vyčerpaná umírá na tuberkulózu ve věku 35 let.⁸⁶

Abychom mohli pochopit tehdejší myšlení žen, musíme se podívat na jejich postavení ve společnosti, vymezení jejich sociální role. Dívka v Čechách byla velmi dlouho vychovávána pro roli manželky, matky a hospodyně. Pokud se neprovdala, ztratil její život smysl, stala se zbytečnou. Stovky žen si tuto bolestnou skutečnost uvědomovaly, neboť se jich přímo dotýkala.⁸⁷ Změnit se jí však jako první pokusili muži. Na počátku dějin českého feminismu stojí skutečně dva pánové – Karel Slavoj Amerling a po něm především Vojtěch Náprstek.

První etapa ženské emancipace je v Čechách spojena s Amerlingovou érou. Amerling vytrhl Češky ze staleté letargie a pokusil se dát jejich životu hlubší smysl. Zdaleka mu nešlo o vyrovnání rozdílů mezi ženou a mužem, ale o intelektuální povznesení ženy. Amerling způsobil, že si ženy uvědomily své vlastní postavení a problémy, které se jich bezprostředně týkaly, jak v rodině, tak ve společnosti.

Ovšem v polovině století nenapadlo ani samotné ženy, že by třeba více prospěly přímo, vlastní činností, než je prostřednictvím kuchyně, postele a dětí. Doba, v níž by žena byly považována za autentickou bytost, mající hodnotu sama o sobě, byla ještě daleko. Jako bytosti zcela submisivní se vnímaly Češky samy, stejně je vnímala evropská společnost. Bohužel model ženy poplatný českému vlasteneckému feminizmu přetrvával do posledních desetiletí 19. století, někdy i déle.⁸⁸

2.3.2.3 Spolková činnost

Z polorozpadlého kruhu kolem Amerlinga vznikly v poslední čtvrtině roku 1848 dva spolky: Spolek Slovanek a Slovanská Dennice. V první ze jmenovaných figurovaly nejvíce Honorata Zapová, Johanna Fričová a Svatava Amerlingová. Původní záměr založit dívčí školu. Pro spory a úmrtí mezi členkami však k realizaci nedošlo. Svatava Amerlingová pak otevřela vlastní dívčí školu a spolek pod názvem „Výbor dam pro ženskou výchovu“. Představitelka druhého spolku (Slovanská Dennice) Chorvatka Josefa Kunovičová-Kubínová chtěla rovněž založit dívčí školu, zaměřenou na dívky z chudých pražských vrstev, ani ta však neuspěla.⁸⁹

Americký klub dam

Nejvýznamnějším spolkem byl český feministický spolek – Americký klub dám. V jeho čele stál ale překvapivě muž Vojtěch Náprstek⁹⁰. Když se roku 1857 vrátil ze zámoří domů, uvedl se propagací domácích přístrojů, které měly ulehčit dřinu v domácnosti. Věděl, že od propagace šicích strojů je jen krůček k ženské otázce, k otázce, která byla ve Spojených státech už neodmyslitelnou součástí veřejného myšlení. Přál si „povznést ženu českou k té výši společenské užitečnosti, jaké dosáhly ženy americké.“⁹¹ K přesvědčení o rovnocennosti mužů a žen se dopravoval díky svému demokratismu a smyslu pro spravedlnost –

⁸⁶ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

⁸⁷ MACHAČOVÁ, J., Žena jako přívěsek? s. 209-215.

⁸⁸ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 231-236.

⁸⁹ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 321-340.

⁹⁰ Vojtěch Náprstek (), příjmením původně Fingerhut, které si počestil, (1826-1894) byl významný český vlastenec, národopisec a zapálený bojovník za pokrok. Dlouho pobýval ve Spojených státech amerických.

⁹¹ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 240.

přesvědčení o rovnosti lidí, je-li domyšleno do důsledků, s sebou vždy nese přesvědčení o rovnosti pohlaví.

V Praze roku 1863 působily výrazy a slovní spojení, které zněly v Náprstkově přednášce na Střeleckém ostrově 6. ledna, samy o sobě velmi nezvykle a nově. Náprstek poukázal na rozmanité aktivity žen ve Spojených státech, ale i v Anglii a Francii. Ohromil shromáždění tvrzením, že žena je stejně schopná jako muž, stejně jako on se může podílet na nejrozmanitějších činnostech. Byl v Praze prvním a nadlouho jediným mužem, který tuto kacířskou myšlenku vyřkl. I ostatní Náprstkovy přednášky se nesly ve velmi radikálním duchu. Žena je podle něj schopná vykonávat nejrůznější profese mimo vlastní domácnost, ba svobodná a bezdětná učitelka vychovávající padesát dětí může společnosti prospět víc než matka starající se o dva tři vlastní potomky.⁹²

Názory Náprstkovy padly v Praze na půdu připravenou působením Amerlingovým a jeho kruhu, na půdu připravenou českými bály a aktivitami Tylovými, debatami v prvních českých salonech. Jeho příznivkyně začaly spontánně navštěvovat dům U Halánků (rodinný dům). Náprstek jim vyprávěl o životě v Americe a vštěpoval jim své krédo: povinností ženy je sebezvzdělávání a vzdělávání druhých. Stal se takřka legendární postavou.⁹³

V lednu 1865 vyzval Vojta Náprstek Karolinu Světlou, aby do domu jeho matky pozvala ženy, které měly zájem o další vzdělání. Tak vznikl v Praze Americký klub dam, klub „po americkém způsobu“, volné sdružení⁹⁴, jehož členkou mohla být pouze Češka starší šestnácti let a doporučená jinou členkou klubu. Příspěvky se neplatily, dobrovolné dary byly vítány. Členkami⁹⁵ se staly snad všechny dospělé a dospívající příslušnice významných českých rodin, manželky a dcery a dospívající příslušnice významných českých rodin, manželky a dcery českých politiků, spisovatelů, novinářů a intelektuálů.⁹⁶

Cílem klubu bylo sebezvzdělání, filantropie – Americký klub dam nechyběl u většiny humanitárních počínů v Praze – podpora technického pokroku v domácnosti, péče o děti a mládež. Prostředkem vzdělání byly především přednášky. Přístup na ně měly pouze ženy, muži mohli naslouchat v předpokojí. Za třicet let činnosti klubu se konalo téměř 500 přednášek z nejrůznějších oborů činnosti – astronomie, medicíny, psychologie, biologie, filozofie, náboženství, historie, literatury...⁹⁷

Mezi přednášejícími nechyběl ani sedmdesátiletý profesor Jan Evangelista Purkyně, který posluchačky seznámil se základy lidské anatomie. První přednáška se konala roku 1866 a měl ji právě Purkyně. Téma bylo „Muž, žena a zvířata“. Pro mnohé musel být šokující už jen název, ale neobvyklá byla i otevřenost, s jakou pan profesor přednášel. V tomto roce spořádal celkem pět přednášek, z toho byla jedna o vědomí a další o básních. Největší zájem však byl o přednášky o anatomii a medicíně. Kostra, svaly a klouby; Mozek, mícha a nervstvo; Čich, chuť a kůže; Chmat, sluch, ucho a oko; Zažívací ústrojí; Oběh krve a dýchací ústrojí – to

⁹² HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

⁹³ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 236-251.

⁹⁴ Americký klub dám, stejně jako Průmyslové muzeum (otevřené pro veřejnost roku 1874, také založené Vojtou Náprstkem), byly soukromými spolky, působily bez stanov schválených místodržitelstvím. Po pěti letech existence, 15. února 1870, obdržely členky klubu od policejního ředitelství dopis, který v podstatě činnosti klubu zakazoval. Kluby byl vyzván k předložení stanov, členky se však rozhodly zachovat i nadále sdružení volné, bez stanov, bez závazků vůči úředním autoritám. Klub de iure neexistoval, proto změnil název na „Bývalý americký klub českých dám“. Činnost zůstala stejně bohatá a mnohotvárná.

⁹⁵ Mezi nejvýznamnější členky patřily Karolina Světlá, Eliška Krásnohorská, Renáta Tyršová, Augusta Braunerová, později i Zdenka Braunerová, Marie Riegrová-Červinková.

⁹⁶ Tamtéž.

⁹⁷ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

jsou názvy přednášek, uskutečňované Purkyněm, je zde zcela patrné, že v nich obsáhl téměř celého člověka. Protože byl už starý, vždycky přednášku jen začal a dokončil ji jeho asistent František Novotný. Na zdech visely didaktické tabule, které zakoupil Vojta Náprstek při světové výstavě v Londýně roku 1862. Ve své době to byly nejmodernější názorné pomůcky, které nebyly v takovém rozsahu ještě ani na školách. Od roku 1867 měly ženy k dispozici ještě další „pomůcky“. První z nich byl mikroskop, pod kterým si ženy mohly prohlížet různé preparáty. Musela to pro ně být neuvěřitelná příležitost, protože mikroskop byl v té době neobvyklostí a novinkou. Dál byl k dispozici lidský fantom – zmenšený voskový model člověk.⁹⁸

Na jaře, v létě a na podzim se místo přednášek konaly procházky po Praze a výlety do přírody. V roce 1886, dvacet let po založení klubu, konstatoval Náprstek, že úkol, který si předsevzal v oblasti ženského vzdělání, splnil. Podle jeho mínění už byly české ženy schopny poradit si samy. Proto roku 1890 přednášky ustaly.⁹⁹

Filantropická činnost klubu za vzdělávací nijak nezaostávala. Ženy navštěvovaly pražské nemocnice a další sociální ústavy, obdarovávaly pacienty. Dále zde pořádaly kulturní akce, slavily hlavní svátky, posvícení a zaváděly stavění vánočních stromků. Zajímaly se o zdravotní stav pacientů a snažily se jim podle svých sil pomáhat.¹⁰⁰

V roce 1866 vypukla prusko-rakouská válka a klubistky se aktivně zapojily do péče o raněné a připravovaly obvazový materiál. Pro většinu z nich to bylo jistě první setkání s medicínou v praxi. Uprostřed zpráv o válečných útrapách vyslechly členky klubu také přednášku dr. E. Kaizla o Florence Nightingaleové, slavné ošetřovatelce nemocných. Během léta uspořádaly členky celkem šedesát čtyři návštěv nemocnic, při kterých pomáhaly s ošetřováním. Z domu U Halánků navíc přivážely květiny, pití, cukrovinky, noviny a knihy, psací potřeby, karty a kuřivo.¹⁰¹

Dochovaly se k tomu autentické vzpomínky jedné z členek, pozdější světově proslulé klavíristky Heleny Konrádové-Rösslerové: „Dopoledne se šilo, odpoledne dva až třikrát za týden se šlo do některé nemocnice. Před takovou návštěvou tu stál velký koš květin, ze kterých se vázaly kytičky, chystalo se prádlo a dopisní potřeby, dvě velké baňky limonády k tomu, a odpoledne sebral vše sluha z pivovaru na dvoukolový vozíček a jel s námi. Šly jsme vždy čtyři nebo pět žen a jedné z nás vždy Náprstek svěřil odpovědnost. V nemocnici šly jsme od postele k posteli, ptaly jsme se raněných, co by si přáli, pakli mohli sami psát, dali jsme jim psací potřeby. Když psát nemohli, napsali jsme adresy a vzkazy nemocných. Bylo to u dosti Poláků a Vlach; tři Polky, slečny Machotkovy, převzaly polská psaní a já vlašská. Jelikož z Prahy žádná pošta nešla, posílal Náprstek dvakrát týdně posla do Plzně, který tam vyplatil dopisy a dal na poštu. Tak se, nevím kolik dopisů od raněných, dostalo do rukou jejich rodin.“¹⁰²

Od založení klubu věnovaly členky Amerického klubu dam pozornost dětem a mládeži, pro pražské děti uspořádaly řadu výletu spojených s pohoštěním, staraly se o děti nemajetné a opuštěné. U příležitosti Vánoc obdarovávaly členky klubu chudinu oblečením, ovocem, pečivem. Nezapomínaly ani na děti z pražských opatroven.¹⁰³

⁹⁸ SECKÁ, M., Přednášky Jana Evangelisty Purkyněho o medicíně pro ženy. In Petrasová, T., Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století (dále citováno jako Tělo a tělesnost), s. 36-46 (dále citováno jako Přednášky Jana Evangelisty Purkyněho).

⁹⁹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

¹⁰⁰ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 236-251.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² SECKÁ, M., Přednášky Jana Evangelisty Purkyněho, s. 40.

¹⁰³ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 236-251.

Spolek se podílel na všech počinech, jež měly zlepšit ekonomické a společenské postavení žen: v roce 1871 pomohl při založení Ženského výrobního spolku, roku 1885 stál při vzniku spolku Domácnost, nechyběl při založení spolku Minerva ani prvního dívčího gymnázia.¹⁰⁴

Činnost klubu načas ochromila Náprstkova nenadálá smrt 2. září 1894, klub byl však už natolik spojen s pražským společenským životem, že nezanikl. Americký klub dam představuje výjimečný a neopakovatelný počín, jímž Vojtěch Náprstek přesvědčil české ženy o jejich vlastních schopnostech, zmobilizoval jejich intelekt, přesvědčil je o nutnosti dalšího a vlastně celoživotního sebe, vysvětlil jim, že není naprosto nezbytné ztrácet veškerý čas prací v domácnosti. Objevil pro ně volný čas a současně jim poradil, jak ho rozumně využít. Od filantropie k sebevzdělávání a odtud k sebeúctě a požadavku uznání ze strany druhé části společnosti – mužů. Filantropie a sebevzdělávání přivedly českou ženu k emancipaci.¹⁰⁵

Další spolky

Poté, co vzdělávací aktivity Spolku sv. Ludmily spěly jednoznačně ke krachu, vyšla z řad členek Amerického klubu dam iniciativa ke zřízení nového spolku, jehož součástí by byla dívčí průmyslová škola. Organizace spolku se ujaly Sofie Podlipská, Karolina Světlá a Věnceslava Lužická. Chtěly založit spolek, jenž by jednak provozoval obchodní a průmyslovou školu určenou dívkám, jednak pomáhal ženám při hledání pracovních příležitostí. Tak vznikl Ženský výrobní spolek, jehož předsedkyní se stala Karolina Světlá. Pravou ruku jí byla Eliška Krásnohorská, která vedla Ženské listy – od roku 1874 periodikum spolku.¹⁰⁶

Pojďme se jim věnovat trochu blíže. Ženské listy vznikly jako příloha Květů. „Měsíční příloha ke Květům Ženské listy věnována jest výhradně zájmům a potřebám ženským.“¹⁰⁷ Měly se stát prostorem, kde by bylo slyšet nové hlasy raného českého feminismu. Vznik emancipační ženské přílohy iniciovaly členky Amerického klubu dam, hlavně Karolína Světlá, Žofie Podlipská, které v Květech již před vznikem zvláštní přílohy „rozněcovaly“ ženskou otázku. Jako příloha Květů Ženské listy neexistovaly dlouho. Již roku 1873 je převzal nakladatel František August Urbánek, nakloněný ženskému vzdělávání a osvětovosti vůbec. První samostatný ročník v redakci Věnceslavy Lužické-Srbové se příliš nelišil od původní přílohy. Otiskovala se beletrie, cestopisy, naučné články a zprávy o pokrocích ve vzdělanosti žen. Z listu byla výslovně vyloučena politika, jako něco co ženskému časopisu zcela nepřísluší. Ovšem tomu se tisk ženského časopisu přestal vyplácet, a proto požádal Karolinu Světlou, aby Ženské listy přešly pod Ženský výrobní spolek. V polovině druhého ročníku roku 1874 převzal tedy redakce časopisu Ženský výrobní spolek zastoupený výborem, jehož členkami byly Karolina Světlá, Sofie Podlipská, Věnceslava Lužická-Srbová a Eliška Krásnohorská. Již tehdy však připadla největší část redaktorské práce Elišce Krásnohorské. Od 5. čísla II. ročníku se díky nové redakci změnil charakter časopisu, který se směřoval mnohem více ke vzdělávání a spolkové činnosti. K tomu sloužily nové rubriky Mravní vůdce, Kronika ženských pokroků, Mravní zásady, Literatura, Dopisy. Již v této době se narýsoval v podstatě liberálně osvětový záměr listu. Měl být vědecky, liberálně a antiklerikálně založen. Eliška Krásnohorská sem začala psát svoje kritiky, kde si vyhradovala právo vyslovovat se o beletrii i negativně.

¹⁰⁴ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 90-115.

¹⁰⁵ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 236-251.

¹⁰⁶ BUREŠOVÁ, J., Okolnosti a souvislosti postupu žen, s. 373-387.

¹⁰⁷ HECZKOVÁ, L., První léta časopisu Ženské listy. Co chtěla kritička Eliška Krásnohorská? In Dějiny žen s. 323 (dále citováno jako První léta časopisu Ženské listy).

Od 3. ročníku roku 1875, kdy Ženské listy přešly plně vlastnictví spolku, se na naléhání Světlé stala Krásnohorská jedinou redaktorkou, kterou zůstala až do roku 1911. Časopis se podle nové redaktorky měl soustředit se na kritické pěstování vkusu a vzdělanosti českým žen, na informace z ženského filantropického, emancipačního a spolkového hnutí. Beletrie tu neměla podle programového prohlášení být otiskována vůbec. Tento krok posílit vzdělávací charakter Ženských listů. Ty měly přiblížit ženám i vědecké dění. Výběr otiskovaných příspěvků se řídil, podobně jako výběr přednášek pro Americký klub dám, snahou přinést ženám to nejlepší, čím se představovala česká věda. I kdyby se tato soudobá úvaha zdála přehnaná, je jisté, že se Krásnohorská rozhodla vymezit tento časopis proti dosavadní i české tradici a proti svého druhu genderovému stereotypu tzv. dámských časopisů a časopisů pro domácnost.¹⁰⁸

Nyní se pojďme zase vrátit k Ženskému výrobnímu spolku. Prvořadým cílem spolku bylo zřídit průmyslovou školu pro dívky z maloburžoazních vrstev ve věku 14-15 let. Byla zde komerční sekce, kde se nabízely kurzy účetnictví, obchodní korespondence, ekonomie atd., sekce kreslířská připravovala dívky pro řemeslo rytce. Škola nabízela i jazykové kurzy, výuku šití včetně zhotovování stříhů, výroby oděvů a i prádla. V roce 1873 proběhl první kurz pro ošetřovatelky, v němž zdarma vyučovali pražští lékaři. Platilo se zde školné, ale dívky z nemajetných rodin od něho byly oprostěny. Obchodní a průmyslová škola výrobního spolku se setkala s velkým zájmem ze strany žen a dívek, které se do ní nadšeně přihlašovaly. Názor veřejnosti byl nejednoznačný. Česká politická a ekonomická elita mu příliš nepřála. Otevřené nepřátelství vůči němu projevil František Ladislav Rieger.¹⁰⁹

Na prahu nového století vzdělával spolek v tříleté obchodní škole, v průmyslové škole pokračovací s výukou ženských ručních prací a v kurzech malby, zpěvu, hry na klavír a cizích jazyků 600-700 žaček ročně. Stal se zavedenou a vcelku respektovanou institucí.¹¹⁰

Dalším spolkovou institucí byl spolek Domácnost. Zrodil se jako pocta Magdaleně Dobromile Rettigové, neboť se roku 1885 připomínalo sto let od jejího narození. Spolek nepřipravoval své absolventky pro dráhu profesionální kuchařky, ale pěstoval kvality dokonalé domácí paní. Dívky se zde učily vařit, vkusně servírovat, pořádat hostiny a bankety. Školné bylo poměrně vysoké a v případě absence se nevracelo. V rámci spolku Domácnost se pořádaly i přednášky určené budoucím hospodyním. Do kurzů byly přijímány dívky z prostředí střední a bohaté buržoazie, alespoň osmnáctileté. Ideová východiska spolku byla: domácí kuchyně je pýchou dokonalé hospodyně, v prostředí svých blízkých je žena nejšťastnější, je srdcem dokonalé fungující rodiny. Jen spokojený a dobře nakrmený muž může úspěšně pracovat ve prospěch národa. Tyto myšlenky, vyslovené Věnceslavou Lužickou roku 1895 musely části českých žen znít nesporně poněkud archaicky.¹¹¹

Sdružení pro starší a neprovdané

Pro změnu ekonomického a sociálního zařazení ženy mluvil především demografický vývoj. Od poloviny 19. století totiž v Evropě přibývalo žen a ubývalo mužů, nezanedbatelným důsledkem uvedeného trendu byla skutečnost, že se všeobecně snížil počet kandidátů

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 323-335.

¹⁰⁹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, str. 9-28.

¹¹⁰ VOŠAHLÍKOVÁ, P., Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání s. 357-363.

¹¹¹ HORSKÁ, P., Naše prababičky feministky, s. 75-90.

ženitby. Také v rakouských zemích se řada mužů k ženění neměla: buď jim to neumožňovala profese, nebo sociální postavení.¹¹²

Lily Braunová¹¹³ se k tomuto problému vyjadřuje takto: „Moderní mladý muž z měšťanských kruhů, ať je to úředník, důstojník, spisovatel, umělec nebo kupec, má pravidelně jen příjem, zajišťující sotva jemu samotnému živobytí jeho stavu přiměřené... Jeho mládenecký život, který ho v té příčině, zvláště ve velkém městě uspokojuje, je mu příjemnější a lacinější, než by byl život manželský, který nad to zdá se mu, porozhlédne-li se mezi ženatými známými jen zřídka vábí. I požadavky srdce může za málo peněz uspokojit, přivede-li na svět děti, nestojí ho to tolik, jako by stály děti manželské, nemá odpovědnosti za jejich vzrůst, a děti nemají naň úplná práva. Ožení-li se vůbec, děje to nezřídka až v oné době, kdy narazil na hořké dno prožitých radovánek a potřebuje klidu a péče. Ale vstoupení ve sňatek je stále ztěžováno i mužům z občanských kruhů, kteří myslí s mravní vážností a rádi by se oženili. Jejich příjmy jsou k jejich potřebám v největším nepoměru, také jejich povolání samo ztěžuje často založení rodiny, neboť je s ním spojeno cestování a častá změna místa a jeho úspěch bývá tudíž závislý na snadnější jejich pohyblivosti. Ale vina – možno-li vůbec mluvit o vině při důsledcích hospodářského vývoje – vina, že sňatky ubývají, nejde toliko na vrub mužův. V buržoazii, zvláště v měšťáctvu středním, k němuž se pokrokové myšlenky dostanou velmi těžko, je vychování dcer prováděno celkem tak, že odstraší od sňatku právě nejlepší muže: nedovedou se stát ani duševně rovnými družkami ani dobrými hospodyněmi a matkami, jsou diletantky ve všech věcech, od svých povrchních vědomostí školských a trapných pokusů uměleckých až k svému ubitému životu citovému. Jsou pro muže předmětem luxu, nikoli o mnoho jinak, než jsou pro mohamedány ženy harémové, a nejsou způsobilé zvyšovati touhu po manželství.“¹¹⁴ Lily situaci vystihla dost přesně.

K ženám, které se neměly za koho provdat, patřily zejména dcery z měšťanských rodin, jejichž jedinou výchovou byla výchova hospodyně, manželky a matky. Jinak neuměly nic. Dívky bez snoubence mohly pracovat pouze v čistě ženských profesích, jako byla vychovatelka dětí, ošetřovatelka, ojediněle se mohla dívka uplatnit jako písařka či účetní.

Neprovdaná žena nezůstala věčně v aktivním věku, ve věku, kdy – navzdory odporu svého okolí – měla naději najít nějaký zdroj příjmů. V posledních desetiletích 19. století, díky zvyšování průměrného věku, přibýval v řadách měšťanstva a inteligence počet osamělých žen, jimž stáří nedovolovalo jakoukoli profesionální činnost. Žily samy a víceméně bez prostředků. Kolem roku 1890 přišla s myšlenkou založení nově koncipovaného ženského spolku – Dámského kruhu – Klemeňa Hanušová¹¹⁵. Cílem spolku bylo pomoci a ulehčit osud „třídě paní a slečen náležejících inteligenci našeho národa, jež v pokročilém věku osamostatní a zápasí se stářím a snad i s chorobou bez péče bližních (...)“.¹¹⁶ Šlo především o ženy ze středních vrstev, tedy z prostředí nejvíce spojeného s národně emancipačním úsilím.

Dámský kruh si pronajal velký byt v Jungmannově ulici, jehož místnosti nabídl osamělým ženám za 16-35 zlatých měsíčně, podle toho, zda šlo o pokoj samostatný nebo o pokoj pro více osob. Za uvedenou sumu měly podnájemnice nárok také na stravu. Aby získal nezbytné finanční prostředky, pořádal Dámský kruh koncerty, výstavy a večírky. Všechny členky Dámského kruhu byly současně členkami Amerického klubu dam.¹¹⁷ Takto vypadala

¹¹² LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 370-450.

¹¹³ Lily Braunová (1865-1916) byla německá feministka a spisovatelka.

¹¹⁴ NEUMANN, Stanislav K., Dějiny ženy, s. 1016 (dále citováno jako Dějiny ženy).

¹¹⁵ Klemeňa Hanušová (1845-1918) byla učitelka tělocviku a odborná spisovatelka.

¹¹⁶ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 410.

¹¹⁷ Tamtéž, s. 370-450.

jedna z prvních pomoci starším a neprovdaným ženám. Další spolky tohoto typu vznikající ve 20. století jsou nad rámec této práce.

3. SEXUALITA 19. STOLETÍ

3.1 Utváření měšťanstva jako svébytné společenské vrstvy

3.1.1 Civilizace vs. kultura

Pojmy civilizace a kultura pro nás mají zcela zásadní význam. Díky nim totiž pochopíme utváření měšťanstva jako společenské vrstvy. Jeho vymezení se vůči šlechtě i vůči nižším společenským vrstvám. Jeho sebepojetí a sebevědomí, to, jak se oni sami manifestovali vůči ostatním.

Podle Eliasovy teorie¹¹⁸ je civilizace něco, čím se naše evropská společnost vymezuje oproti ostatním. Je to v podstatě sebepojetí a sebevědomí Západu. Něco, čeho jsme dosáhli za mnoho a mnoho let. Ovšem ani v této „definici“ není Evropa jednotná.

Pro zjednodušení budeme v této práci dále pracovat nadále s pojmy Francie a Německo takto: Francii budeme považovat za jednotný celek s poměrně přímým vývojem, která se v 19. století prezentovala jako svébytný stát, zatímco Německo budeme uvažovat jako rozdrobenou zemi, která se v 19. století teprve „sjednocovala“. Francouzi pojmem civilizace vyjadřují hrdost na význam vlastního národa, na pokrok Západu a lidstva jako takového. Tento pojem zahrnuje všechno, na co by měl být Západ hrdý – hodnoty týkající se sféry politické, hospodářské a technické, stejně jako morální, náboženské a společenské.

U Němců vyjadřuje tento pojem něco, co pro ně nemá nejvyšší hodnotu. Spíš pod něj zahrnuje něco ve smyslu technického pokroku. To, čím sami sebe prezentují, co manifestuje jejich národní hrdost, je kultura. To jsou ty „pravé“ hodnoty – duchovní, umělecké a náboženské. K protikladům pojmů kultura a civilizace se vyjadřuje také Kant. V pojmu civilizace spatřuje klamavou vnější zdvořilost, v kultuře skutečnou ctnost. Morálka dle něj patří kultuře. Vývoj pojmu kultura má v Německu co do činění s utvářením struktury státu jako takové a vznikem středostavovské vrstvy – měšťanstva.

Abychom lépe pochopili, proč výše jmenované státy vymezují pojmy kultura a civilizace tím způsobem, jak jsme uvedli, je zapotřebí podívat se do historie jejich utváření.¹¹⁹ Až do 19. století nebylo Německo jednotné, jak ho známe dnes, ale skládalo se z mnoha jednotlivých částí (na rozdíl od Francie), a proto pro ně bylo potřebné vymezit se jako národ oproti ostatním. Bylo nutné zjistit a pochopit, co je opravdu „německé“ (v tom měli Francouzi už dávno jasno). Německá dvorská šlechta mluvila francouzsky. Byla to rodová šlechta, hrdá na svůj rodokmen, která ke dvoru hned tak někoho nepustila. Charakteristická pro ni byla ona Kantem opovrhovaná vnější zdvořilost, neupřímnost, strojenost mravů.¹²⁰ Oproti tomu se středostavovská vrstva vymezovala tím, co naplňovalo výraz kultura. Ctností, morálkou, čestností. Německé měšťanstvo se manifestovalo zejména hudbou, literaturou a

¹¹⁸ ELIAS, N., O procesu civilizace, (dále citováno jako O procesu civilizace), s. 11-216.

¹¹⁹ Tamtéž.

¹²⁰ HROCH, M., V národním zájmu, s. 26-152 (dále citováno jako V národním zájmu).

vědou. Povrchnost a strojená obřadnost jim byly cizí. Spatřovali v ní neupřímnost a chladnost jednání. Snažili se o pravý opak, který vyjadřovali jak ve svém díle, tak ve svém chování.

Propast mezi oběma vrstvami se hloubila. Na rozdíl od francouzské šlechty a dvora, kde bylo zcela běžné, že zde žili umělci a vědci pospolu s dvořany, ač nebyli urození, se německá šlechta stavěla velice odmítavě a tvrdošijně se oháněla svým původem. Proč? Vysvětlení lze hledat v neutěšené hospodářské situaci země, která byla zdecimována třicetiletou válkou. Nijak dobře si nežíla ani sama šlechta, natož měšťanstvo, proto se sama o sobě potřebovala vymezit, když už ne velkým majetkem, pak tedy aspoň urozeností.¹²¹

Tady přesně spatřujeme to, co nás zajímá nejvíce: charakteristiku myšlení měšťanstva, proces, jakým se utvořilo, jeho myšlenkové pochody, názory, separace od šlechty a zdůraznění svébytnosti. Vyjádření toho, jak se měšťanstvo samo vymezovalo, dokládá četná literatura už z 18. století. Například v románu *Sofie de la Roche* Slečna ze Sternheimu nacházíme vymezení ideálu ženy: něžná, vlídná, dobročinná, hrdá, počestná a podvedená. Ano, podvedená – hrdinka ze střední třídy podvedená jak jinak než dvořanem. I zde vidíme konfrontaci těchto dvou společenských vrstev.

3.1.2 Hranice studu a práh trapnosti

Jak se ale odlišoval šlechtic od měšťana či přímo od sedláka? Co předcházelo termínům civilizace a kultura a jak se tyto pojmy utvářely? Hrál zde podstatnou úlohu i chování, nebo stačily jen vzhled a peníze? A jak se vyvíjely hranice studu a práh trapnosti, proč už se nechováme tak, jako naši středověcí předci?

Práh trapnosti a hranice studu se utvářely po celá staletí. Tato práce si za pomyslný počátek stanoví středověk.¹²² Proč už se tak nechováme i my dnes? Elias si myslí, že je to způsobeno tím, že v této době k sobě měli lidé blíže. Tím, že spolu například jedli a pili ze společného nádobí, spali ve společné posteli atd., k sobě měli navzájem jiný vztah, než máme my. Dnes pociťujeme odpor k věci, které se dotkl někdo jiný ústy či rukama. Pohled na určité tělesné úkony ostatních v nás vyvolává pocit trapnosti, dokonce i jen zmínky o nich. Stejně tak, kdyby někdo viděl nás samotné v „choulostivých“ situacích, se v nás zdvihne vlna studu a pocitu hanby.

Šlechticové se od nižších společenských vrstev neodlišovali pouze vzhledem, urozeností a finančními a hmotnými prostředky. Jak uvidíme dál, vytvářeli si konstrukt chování, který bychom dnes nazvali standardem dobrého chování. Pomocí něho vyjadřovali svoje sebevědomí a sebepojetí, to, čím se právě oni sami vymezovali oproti ostatním. Šlo vlastně o ideál společenského chování, který se nazýval *courtoisie*.

V dalším dějinném období, renesanci a humanismu, tento pojem vytlačuje jiný – civilizace. V patrnost veřejnosti vešel poprvé roku 1530. V tomto roce vyšel spis Erasma Rotterdamského¹²³ *O slušném chování dětí*,¹²⁴ kde se tento termín poprvé objevil. Spis je

¹²¹ ELIAS, N., *O procesu civilizace*, s. 11-216.

¹²² Neznamena to však, že by se začínaly utvářet až v tuto dobu, ale právě k tomuto období máme nejvíce pramenného materiálu.

¹²³ Erasmus Desiderius Rotterdamský, vlastním jménem Gerrit Gerritszoon, (1467–1536) byl holandský myslitel, augustiniánský mnich a představitel zaalpské renesance a humanismu.

¹²⁴ Tento spis byl v podstatě učebnicí pro výuku chlapců. Měl jim vštípit zásady slušného chování. Pojednává o chování člověka ve společnosti, především, ale ne výhradně o „*externum corporis decorum*“, tedy vnější tělesné slušnosti. Držení těla, gesta, oděv, výraz obličeje, zkrátka toto „vnější“ chování jsou výrazem nitra, respektive celého člověka.

věnován šlechtickému chlapci. Jedná se tedy opět o soubor pravidel chování, která by měl člověk respektovat a řídit se, aby docílil dobrého chování. Právě tato pravidla opět odlišují šlechtice od sedláků.

Erasmův spis O slušném chování dětí má jistě v mnohém prvky středověké tradice, ale v lecčems je zcela nový. Díky němu se dostává do popředí nový pojem civilité a zatlačuje do pozadí dříve používaný courtoisie. Právě v tomto pojmu můžeme zaznamenat změnu chování zásadního významu. Povedlo se mu zde zachytit modely chování tehdejší společnosti, přesněji tedy zatím nejvyšší vrstvy. Právě v této době se společnost nacházela v období přechodu mezi středověkem a novověkem. To, co pociťujeme jako prostotu, se vytrácí a je nahrazeno jednoduchými protiklady dobrého a špatného, respektive zbožného a zlého. Rozdíl tohoto spisku oproti courtoisním je patrný také způsobem, jakým je psán. Už to není jen soubor neosobních pravidel, ale dílo svého autora. Někoho, kdo ví, o čem píše a sám je pozorovatelem společnosti, nejen jejím tlumočnickem. Problém chování ve společnosti se stal v té době patrně natolik důležitým, že se mu neváhali věnovat dokonce i lidé mimořádně nadaní a proslulí.

Tato doba, která tvoří most mezi středověkem a novověkem, je obdobím sociálního přeskupování. Rytířsko-feudální šlechtické vrstvy upadaly a nová dvorsko-absolutistická šlechta se teprve utvářela. A právě v této době se začíná utvářet měšťanstvo jako společenská vrstva, začíná emancipace inteligence. Mohou se tak otevřeně distancovat od vládnoucího společenského systému. Taková příležitost se potom v dějinách už nikdy neopakovala. Erasmův spis je psán s charakteristickým sebevědomím intelektuála, který se vypracoval prostřednictvím svého ducha a svých vědomostí a který sám sebe legitimuje prostřednictvím knihy, sebevědomí příslušníka vrstvy humanistické inteligence. A který je navíc schopen si udržet odstup i vůči vládnoucím vrstvám a jejich názorům, jakkoli těsně s nimi může být svázán.¹²⁵

Takto přesně sama sebe definovala německá inteligence pojmy kultura a vzdělání v 18. století. V době přicházející po Erasmovi, kdy se společenská hierarchie už poměrně stabilizovala, by tón a celá forma spisu, jakou byl psán, nebyla možná. Ba co víc, byla by brána jako netaktnost, či dokonce útok. Nejpřísnější respektování sociálních rozdílů ve společenském chování se od nynějška stává přímo ideálem zdvořilosti a základním požadavkem civilité, přinejmenším ve Francii. Aristokracie a měšťanská inteligence se spolu sice stýkají, ale společenský takt přikazuje respektovat stavovské rozdíly a ve společenském styku je patřičným způsobem jednoznačně vyjádřit. V Německu se oproti tomu od dob humanistů trvale udržuje vzdělanecké měšťanstvo žijící více či méně odděleně od dvorsko-aristokratické společnosti. Tato vrstva inteligence si uchovává specifický středostavovský charakter. S podobnou situací se můžeme setkat také v Čechách. Ještě počátkem 19. století byly salony utvářeny šlechtou a měšťany dohromady. Jako příklad uveďme salon Jana Měchury, kam docházel také František Palacký (později se oženil s Měchurovou dcerou Terezií). Později však již tyto „společné“ salony vymizely.¹²⁶

Četná literatura pojednávající o mravech a společenských způsobech v Německu nám ukazuje, že sociální bariéry mezi měšťanstvem a dvorskou šlechtou jsou vysoké, neboť středostavovští autoři knih píší o dobrých způsobech jako o něčem cizím, co je třeba se učit, protože je to prostě na dvorech zvykem. Teprve až v druhé polovině 18. století se u německého měšťanstva objevují známky sebevědomí podobné těm, které jsme shledali u Erasma.

¹²⁵ HROCH, M., V národním zájmu, s. 26-152.

¹²⁶ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k motlitbě, s. 164-189.

Ve Francii část měšťanských autorů vždy cítí příslušnost k dvorsko-aristokratickým kruhům, zatímco o Německu to platí mnohem méně. V západních zemích měšťanští spisovatelé nejenže z velké části píšou pro dvorské kruhy, ale také se ve vysoké míře identifikují s jejich chováním, zvyky a názory. V Německu je úplné ztotožnění inteligence s dvorskými vrstvami mnohem slabší, méně samozřejmé a vzácnější. Příslušníci dvora chovající se zdvořile, nenuceně a s elegancí budí nedůvěru ostatních sociálních vrstev. Navíc tato nejvyšší vrstva je v Německu značně rozštěpena do menších či větších skupin a nevytváří tak pevnou společenskou vrstvu, jako tomu bylo ve Francii.

Chování ve smyslu civilité převážilo na dlouhou dobu. Aby člověk mohl být skutečně zdvořilý ve smyslu civilité, musí jistou měrou pozorovat, rozhlížet se kolem sebe a dbát na okolní lidi a jejich pohnutky. V tom se ohlašuje nový vztah člověka k člověku, nová forma integrace. V renesanci se pomalu mění určení toho, co je patřičné a nepatřičné. Tato změna ale nespočívala v tom, že by se staré formy chování vyměnily za nové. Spíše se zde uplatňuje tendence lidí pozorovat sebe i ostatní, celá otázka chování tak získává jiný charakter. Lidé formují sami sebe i druhé a jsou si toho vědomi více, než byli ve středověku. Vliv, který na sebe lidé navzájem vyvíjejí, sílí a požadavek dobrého chování je nyní důraznější. Celý okruh problémů kolem chování získává na důležitosti. Důkazem toho je i celý Erasmův spis jako celek, vůbec to, že se někdo věnoval celou knihu „jenom“ chování. A nebyl to jen Erasmus, ale mnoho dalších v jeho době.^{127,128}

V 16. a 17. století dochází k obnovení pevnější společenské hierarchie. Začíná se utvářet nová nejvyšší vrstva, nová aristokracie. Zřejmě proto se nyní dostává do popředí otázka dobrého chování, jednotlivec je podrobován tlaku ostatních a společenské kontrole. Lidé, kteří jsou nuceni spolu žít v nových podmínkách, se stávají citlivějšími vůči projevům a hnutím ostatních. Postupně se zpřísňuje kód společenského chování a zvyšuje se míra ohledů, které jeden od druhého očekává. Příkaz neobtěžovat své okolí se v souvislosti s novými společenskými poměry stává závaznějším. Společenská kontrola se nyní oproti středověku velmi změnila. Pokud se člověk nějakým způsobem provinil proti společenským pravidlům, už ho nečekal výsměch, nadávky nebo hrozba tělesným násilím, ale mírné upozornění jiného člověka někde v ústraní mimo dosah sluchu ostatních. Nutkání k sebekontrolě zesiluje. Co bylo dříve dovolené, je nyní nepřípustné.^{129,130}

3.1.3 K sluchu jen ctihodným lidem

Nejpozději od 16. století jsou příkazy a zákazy, prostřednictvím kterých se společnost snaží formovat jednotlivce v souladu se svým standardem chování, v trvalém pohybu. Tento pohyb sice není úplně přímočarý, ale určitý trend, pohyb určitým směrem, existuje. Spisy o slušném chování 16. století představují ztělesnění nové dvorské aristokracie, jež se pomalu utváří z elementů rozdílného sociálního původu. S ní roste i distinktivní kód chování.

De Courtinův spis z druhé poloviny 17. století reprezentuje hlas dvorské společnosti Ludvíka XIV. De Courtin mluví především k vysoce postaveným lidem, kteří nežijí bezprostředně u dvora, ale chtějí se seznámit s mravy a zvyky, které tam vládnou. Už v předmluvě vysvětluje, proč daný spis sepsal. Byl požádán jistým šlechticem z provincie, aby

¹²⁷ ELIAS, N., O procesu civilizace, s.11-216.

¹²⁸ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, s. 7-155

¹²⁹ ELIAS, N., O procesu civilizace, s. 26-152.

¹³⁰ HROCH, M., V národním zájmu, s. 26-152.

udělil několik důležitých rad ohledně chování jeho synovi, který měl být poslán ke dvoru. Sám autor píše, že toto pojednání je pouze pro „ctihodné lidi“ – pro lidi z horních vrstev. Kniha tedy vychází vstříc šlechtě žijící v provinciích, která se chce dozvědět o chování u dvora.

Ovšem o knihu jeví nemalý zájem i měšťanstvo. Dvorské zvyky a způsoby tak pronikají do vyšších středních vrstev, které je napodobují a v souladu s odlišnou sociální situací více či méně pozměňují. A právě tím tyto způsoby do určité míry ztrácejí svůj charakter distinktivního prostředku nejvyšších vrstev a jsou pro ně tak poněkud znehodnoceny. To nutí dvůr a aristokracii k dalšímu zjemnění a dalšímu posunu v chování. Z tohoto mechanismu, sestávajícího z ustavení dvorských zvyků, jejich znehodnocení jako rozlišujícího znaku, získává trvalý pohyb způsobů chování nejvyšších vrstev část své dynamiky. Nejdůležitější přitom je, že v tomto pohybu, v oněch na první pohled možná neuspořádaných a náhodných nápadech a módách v dvorských formách chování, při sledování delšího období vysvítají poměrně určité směry či vývojové linie, tedy právě toho, co lze označit jako posun prahu trapnosti a hranice studu nebo jako zjemnění, jako civilizaci. Určitá společenská dynamika spouští jinou, duševní, která má své vlastní zákonitosti.

V 18. století dochází k vzestupu měšťanstva vlivem narůstajícího bohatství. Oproti století předcházejícímu nyní ke dvoru náleží mnohem více měšťanů, ačkoliv sociální rozdíly v jejich postavení nejsou smazány. Nyní je dvorská společnost vytvářena nejen kruhy dvorsko-aristokratickými, nýbrž i dvorsko-měšťanskými. S rostoucím bohatstvím širších vrstev je snaha proniknout mezi ně stále silnější. Kromě ostatních kruhů popularizuje zvyky především církve. Umírnění pudů, potlačování afektů, regulace a formování chování jako celku, vytvořené „nahore“ pod názvem civilité jako nejprve ryze světský společenský jev, jako následek určité formy společenského soužití, vycházející vstříc určitým proudům církevní tradice chování. Civilité získává křesťansko-náboženský základ. Církve prokazuje, že je jedním z nejdůležitějších orgánů šířících modely směrem dolů.

Ovšem i tak nebylo pronikání z jedné společenské vrstvy do druhé běžné. Podívejme se na případ Honoraty Zapové. Honorata z Wiśniowských Zapová byla polská šlechtična. Dodnes není jasné, proč rodiče souhlasili se sňatkem s českým zeměpisem, učitelem a národním buditelem Karlem Ladislavem Zapem, který pocházel z pražské měšťanské rodiny. Byla to sice šlechta zchudlá, nicméně to byla zemanská rodina erbů Prus. Jediným vysvětlením se nabízí Zapova pozice literáta, ona svatozář zvláštního poslání, kterou dívka a jejím rodičům odhaloval tento objevitel a popisovatel nezkažených slovanských národů.¹³¹

A situace opačná. Zdenka Havlíčková (o které bylo pojednáno už výše) patřila k měšťanské vrstvě. Ale díky svojí pozici „dcery národa“ si mohla vybírat nápadníky z řad šlechticů. Ba co víc, ti přímo předháněli, kdo si s ní bude moc dopisovat a kdo zatančit. Zde se vyvinula situace zcela opačná: to ona byla společensky nad nimi! To ona si vybírala. Nutno však dodat, že toto byla situace opravdu zcela výjimečná, která neměla obdoby.¹³²

3.2 Věci neverejné

3.2.1 Mravní pokrytectví

Jak už bylo pojednáno výše, lidské mravy se postupem času zjemňovaly. Přes všechny vývojové stavy, od středověké courtoisie, přes renesanční civilité až po osvícenskou civilizaci,

¹³¹ TARAJO-LIPOWSKA, Pod rouškou spořádaného manželství, s. 104-114

¹³² MACURA, V., Sen o dceři národa, s. 129-148.

se lidstvo dostávalo k tomu, že přestávalo dávat na odiv svoji tělesnost, do jejichž projevů patří samozřejmě sex. Měšťanstvo 19. století sex zcela tabuizovalo. Ale proč tak přísně, o čem se ještě smělo a o čem už se nesmělo mluvit a jaký historický vývoj tomu předcházel, to bude náplní této kapitoly.

Podle Foucaulta¹³³ v 19. století převládala „viktoriánská stydlivost“. Za legitimní sexualitu se považovalo pouze manželství s jediným zájmem – zplodit děti. Jakákoliv jiná forma sexuality není uznávána. Prostě se měla vytratit ze života lidí i z jejich mluvy. Režim represe, jak jej Foucault nazývá, se tváří, že sex neexistuje, „a proto zde není co říci, co vidět, co vědět“.¹³⁴ Tohle je ono pokrytectví buržoazie. Jedinými místy, kde se sex ještě toleruje, je veřejný dům a sanatorium. Všude jinde bude moderní puritanismus vydávat svůj trojí dekret zákazu, neexistence a mlčení.¹³⁵

Foucault vidí jako dobu zrození represe sexuality 17. století. Spojuje ji s vývojem kapitalismu, je podle něho ztělesněním buržoazního řádu. Sex je podle něho potlačován, protože právě v téhle době, kdy dochází k vykořisťování pracujících – bylo potřeba jejich intenzivní pracovní zapojení, a proto se netolerovalo nic, co by je mohlo odvádět od práce, čili ani sex ne. Dovolená byla jen reprodukce, nikoliv sex za účelem požitku. Podívejme se tedy znovu do století 17., 18. a 19. S nástupem nových pravidel slušnosti se začaly „filtrvat“ dosud normálně běžné výrazy mluvy. Stejně tak docházelo k cenzuře, kde a kdy o sexu nelze mluvit, v jakých situacích, mezi kým a v rámci jakých společenských vztahů. Tak se ustanovily buď oblasti naprostého ticha, či alespoň taktu a diskrétnosti, jako třeba mezi rodiči a dětmi nebo mezi vychovateli a žáky, panstvem a služebnictvem.¹³⁶

3.2.2 Zpovědní zrcadla

Velmi významnou institucí, která se velkou měrou zasloužila o tabuizování sexu, byla katolická církev. Pomalu od 17. století dochází ke změně výrazů používaných při zpovědích. Z jazyka se stále více vytrácí přímá pojmenování sexu. V pokání se na úkor jiných hříchů stále více přikládá význam každému pokušení těla, myšlenky, touhy, chlípné představy, drobné rozkoše... Kázání jsou stále častěji než kdy předtím zaměřena právě na tato témata.

Nahlédněme nyní trochu do zpovědních zrcadel. Zpovědi už se neomezovaly jen na preventivní opatření, ale zpovědník měl přímo sledovat předmanželský styk včetně možných a utajovaných potratů a infaticidity. Při zpovědi se měl vyptávat svobodných dívek na jejich dosavadní erotické zkušenosti: zda samotný hřích smilstva s sebou nenesl ještě další možné hříchy, neboť se mělo za to, že hlavně svobodní lidé hřešívají spolu nepřírozeným způsobem. Dále se zjišťovalo, zda nešlo o styk s osobou ženatou či vdanou.¹³⁷

Protože však byl mladý člověk a priori považován za nevinného, existovalo ve zpovědní praxi to, co bychom právníckou terminologií nazvali presumpce nevinny – zpovědník měl volit opatrný postoj a klást otázky takovým způsobem, aby snad mladé lidi ještě omylem nepoučil. V centru jeho pozornosti stál též manželský styk, včetně antikoncepce, jeho povinností bylo vyptávat se na praktiky manželského života. I v manželském sexu brojila

¹³³ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, s. 7-155.

¹³⁴ Tamtéž, s. 10.

¹³⁵ LENDEROVÁ, M., Dějiny ženy, s. 861-1033.

¹³⁶ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, s. 7-155.

¹³⁷ LENDEOVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 70-128.

církev především proti přerušované souloži, která byla v této souvislosti považována za lehčí formu uměle provedeného potratu, a proti sodomii.

Nevěra byla nesmlouvavě odsouzena, neboť rušila Boží ustanovení, které nařizuje, aby muž a žena byli jedno tělo. V zrcadlech bylo poukazováno zejména na zhoubné sociální a ekonomické důsledky cizoložství, čímž se myslelo na nemanželské děti, které tak ochuzovaly „pravé“ potomky. Podle církevních výhrůžek ztratí cizoložník svoji duši už za života.¹³⁸

Pokud jde o sexuální úchytky, byla to právě církev, která stanovila velmi přísné hranice pro to, co je v sexualitě dovoleno, čili normální, a co zakázáno, tedy nenormální - proti přírodě. Nenormální byla homosexualita (ve zpovědních zrcadlech, kde je označována jako sodomie dokonalá, se s ní setkáváme až v novější době), úchytkou byla pedofilie, exhibicionismus, masturbace. Masturbace je ve zpovědních zrcadlech vymezována jako zbytečné, necudné dotýkání se vlastního těla. Zpovědník má poukázat na zhoubné následky masturbace – mělo se za to, že vede k zastavení růstu, k tělesné i duševní slabosti, k narušení celého organismu, které v konečných důsledcích vede ke chřadnutí, souchotinám a vodnatelnosti.

Nenormální byl ovšem z hlediska církve také příliš aktivní erotický život, ten však odsuzovali také lékaři. Doporučovaná frekvence pohlavního styku byla jednou až dvakrát za měsíc. V této souvislosti bylo apelováno na ženu, aby partnerovi v jeho nárocích pokaždé vyhověla. Nacházel-li se výrazný sexuální apetit u žen, bylo poukazováno na „bezuzdnost“, ba na nestydatost ženy. Z uvedených důvodů lékaři prosazovali oddělené ložnice.¹³⁹

Možná se zdá, že se tato opatření týkají jen hrstky věřících a zbytek, který chodí do kostela jen párkrát do roka, tomu uniká. Ale není to tak, neboť tento diskurz v podstatě vytvořil ideál dobrého křesťana. A křesťanství mělo ještě v 19. století na společnost mnohem větší vliv než měl ve století minulém či dnes. Daleko víc do života běžných lidí zasahovaly jeho morální hodnoty.

Nesmlouvavý postoj církve k sexualitě souvisel s plněním imperativu přikázání šestého (nesesmilniš) a devátého (nepožádáš manželky bližního svého). Přestoupení uvedených přikázání bylo smilstvem, a pod tento pojem se vešla celá řada projevů chování, mluvení i myšlení. Zcela jiný význam než dnes má v církevních pramenech devatenáctého století výraz sodomie. Původně se jedná o náboženský termín, který označuje společensky neakceptované sexuální chování, např. anální sex, orální sex, homosexuální styk či sexuální styk se zvířaty (posledně jmenovaný byl též nazýván bestialitou). Další posun významu nastal u pojmu onanie, nebo spíše onanismu, který označoval přerušovanou soulož.

Termín smilstvo se používal i pro označení erotické žádostivosti: „Smilstvo jest nezřízená žádost po tělesných rozkoších. Ono plodí slepotu ducha, přenáhlení a nerozvážlivost, nestřídmost, chtivost a rozličného tlachání, oplzlé žerty a šprýmy, vrtkavost, nechť k Bohu, lásku ke světu, ošklopení si budoucího věčného života, zatvrzelost srdce, zoufalství atd.“¹⁴⁰ napsal rektor pražského arcibiskupského semináře Karel Fr. Prucha ve svém poučení o generální zpovědi, které se v průběhu druhé poloviny devatenáctého století dočkalo pěti vydání^{141,142,143}

¹³⁸ LENDEROVÁ, M., Zpovědní zrcadla jako pramen k sexualitě druhé poloviny 19. století. In Sex a tabu, s. 94-104

¹³⁹ ČEVELOVÁ, Z., Normativní církevní prameny jako jeden ze zdrojů genderových konstruktů (dále citováno jako Normativní církevní prameny). In Dějiny žen, s.495-501

¹⁴⁰ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 110.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 70-128.

¹⁴² ČEVELOVÁ, Z., Normativní církevní prameny, s. 495-501.

¹⁴³ LENDEROVÁ, M., Zpovědní zrcadla, s. 94-104.

3.2.3 Mechanismy moci státu

Církev sama o sobě sice vliv měla, ale ne zas tak velký, aby sex do tak velké tabuizovala. Toho se ujaly mechanismy moci státu. O tom, jak moc se stát snažil přičinit v „záležitosti“ sexu, svědčí i konfiskace básnické sbírky Sodoma Jiřího Karáska ze Lvovic. Ta byla v září roku 1895 dána do tisku a ještě v tiskárně byla úředně zabavena. Konfiskaci provedl na návrh státního zastupitelství tiskový soud, a to pro přečin proti mravopověstnosti. V pozadí zřejmě bylo něčí udání. Před hrozícím soudem uchránila autora, vydavatele (tím byl Arnošt Procházka) a tiskaře císařská amnestie.

Až o několik let později, když se již na celý skandál pozapomnělo, interpeloval na zasedání Říšské rady sociálnědemokratický poslanec Josef Hybeš ve věci Karáskových básní ministerského předsedu, a tak se mu podařilo zabavenou sbírku imunizovat. Ne však na základě umělecké hodnoty díla, nýbrž argumentoval požadavkem „modernosti“ cenzurního hlediska. Tím měl na mysli, že rakouský zákon byl málo senzitivní vůči hodnotám a náladám společnosti. Projevy poslanců nepodléhaly cenzuře. V roce 1905 sbírka – ve značně pozměněné podobě – ukončila svou pouť ke čtenáři.^{144,145}

Počátkem 18. století se začalo o diskurzu sexu uvažovat i v rovině politické, ekonomické a technické. Sex začal být analyzován, matematizován, klasifikován a kategorizován. Sex tedy začal opět existovat. Byl vzat na vědomí. Ba co víc, dokonce o něm byl veden racionální diskurz. Foucault jde ještě dál. Tvrdí, že společnost konečně dospěla do fáze, kdy poznala, že je nutné o sexu mluvit. Dokonce se o něm musí mluvit veřejně a takovým způsobem, který nedbá na to, co se smí a co se nesmí. „Musí se o něm mluvit jako o něčem, co nestačí jen zatratit nebo tolerovat, ale co je třeba ošetřit, zasadit do systémů užitečnosti, spravovat k většímu dobru všech, přiměřet k optimálnímu fungování.“¹⁴⁶

V 18. století se objevila populace. Už nešlo o poddané ani o lid. Populace se stala politickým a ekonomickým problémem. Vládnoucí instituce státu musely začít řešit její specifické projevy: porodnost, nemocnost, plodnost, zdravotní stav, výživu, bydlení... Jádrem ekonomického a politického problému je sexualita: je třeba analyzovat čísla porodnosti, sňatkového věku, legitimních a nelegitimních porodů, předčasnosti a četnosti pohlavních styků, metod, jež je činí plodnými či neplodnými, účinek celibátu či zákazů, praktik zabraňujících početí.

Tentokrát poprvé nějaká společnost tvrdí, že se její budoucnost a bohatství váže nejen k počtu a kvalitě občanů, nejen k pravidlům jejich manželství a organizaci rodin, ale ke způsobu, jakým každý užívá sex. Bylo důležité, aby stát věděl o sexualitě občanů a o tom, jak ji užívají, ale bylo také důležité, aby byl každý jednotlivec schopen toto své užívání kontrolovat. Sexualita se stala předmětem vztahu mez státem a jedincem, a to předmětem veřejným, který byl zasazen do celé sítě diskurzů, vědění, analýz a příkazů.^{147,148}

¹⁴⁴ HEMELÍKOVÁ, B., Tělesnost jako přečin proti veřejné mravnosti. Sbírká Sodoma Jiřího Karáska ze Lvovic a literární cenzura. In *Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století* (dále citováno jako *Tělesnost jako přečin*), s. 94-100.

¹⁴⁵ VÉVODA, R., Sodoma: předtím a potom. Dobový kontext Karáskova vystoupení (dále citováno jako *Sodoma*). In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, s. 217-227.

¹⁴⁶ FOUCAULT, M., *Dějiny sexuality*, s. 75.

¹⁴⁷ LENDEROVÁ, M., *K hříchu i k modlitbě*, s. 70-128.

¹⁴⁸ FOUCAULT, M., *Dějiny sexuality*, s. 7-155.

3.2.4 Co všechno směly vědět děti

Často se říká, že klasický věk zahalil sexualitu u dětí temnotou. Je pravda, že někdejší svoboda jazyka mezi dospělými a dětmi či učiteli a žáky, jako tomu bylo například v Erasmově spisku *O slušném chování dětí*, vymizela. Podle Foucaulta ale k žádnému zamlknutí nedochází, spíš se jedná o nový režim řeči. O sexualitě se nemluví méně, právě naopak. Ale mluví se o ní jinak. Nyní o ní hovoří jiní lidé, z jiných hledisek proto, aby dosáhli jiných účinků. Není potřeba striktně rozdělovat to, co se říká a co se neříká, je však třeba pokusit se vymezit různé způsoby, jak se o některých věcech nemluví a jak se rozdělují ti, kteří o nich smějí mluvit, a ti, kteří o nich mluvit nesmějí.

Jako příklad si uveďme osvícenské koleje 18. století. Navenek to vypadá, že se o sexualitě vůbec nemluví. Ale není tomu tak. Sexualita dětí existuje, je aktivní, dokonce všudypřítomná. Sexualita chovance koleje se stává veřejným problémem, součástí diskurzu sexuality. K problému se přistupuje opět vědecky – přes lékařskou vědu. Lékaři radí pedagogům i rodičům. Pedagogové píšou poučné knihy s morálními a medicínskými příklady. Kolem studenta se tak hromadí celá řada předpisů, lékařských rad a poučení, takže on sám je veřejným zájmem. O jeho sexualitě se nejen mluví, ale i píše. Pohlavní výchova a kontrola byly natolik důsledné, že v podstatě nebylo možné nějaký „hřích“ provést. Tím, že se o sexualitě tímto způsobem mluvilo, se jí podařilo u dětí do jisté míry potírat. Děti však neměly zůstat vůči sexualitě hluché, naopak, dostalo se jim určitého pravdivého sexuálního minima.¹⁴⁹

Jedním z těch, kdo se zabýval sexualitou mladistvých, byl Bernard Bolzano.¹⁵⁰ Věnoval velkou pozornost jednotlivým problémům mladých mužů a vyjadřoval se s otevřeností, která by i dnes mohla zarážet. V podstatě bychom mohli tuto jeho činnost shrnout pod označení sexuální výchova. Bolzano byl sexuálním tématům otevřen zejména proto, že bych vychován v duchu osvícenství, které v podstatě neznalo žádná tabu.

Bolzanova sexuální výchova se dotýkala sexu před manželstvím, v manželství a celibátu. i ona byla podřízena Bolzanovu mravnímu imperativu, službě obecnému blahu, společnosti, vlasti. Proto je velkým obhájcem manželství a rodinného života, kterému dává jednoznačně přednost před celibátem a životem o samotě. Zároveň však uznává, že ekonomická a politická situace té doby, poznamenaná mnohaletými válkami, proměnou bídou a drahotou, je příčinou, proč řada mužů nemůže vstupovat do manželství dříve než v druhé půli svého života a uspokojovat tak včas své pohlavní potřeby „dovoleným způsobem“. To je pochopitelně živná půda pro prostituci, kterou Bolzano považuje za zločin. Chápe však, že mladý muž potřebuje poznat i společnost žen, a to ještě před sňatkem, poznat jejich odlišné psychické ustrojení i pojetí životních hodnot, které je jiné než mužovo. Proto svým studentům doporučuje přátelství se ženami s „bezvadnou“ pověstí, pokud možno staršími a šťastně vdanými, vzdělanými, se vkusem a vybraným chováním. Tato společenská iniciace „mateřskou přítelkyní“ byla dobovým zvykem. Umožňovala totiž studentům z prostých poměrů naučit se společenskému chování vyšších vrstev, konverzaci a pohybování se v salonech i navazování užitečných kontaktů.

U Bolzana, jehož život a dílo je neseno především sociálním étosem, však vyznívají podivně zákazy styky studentů se ženami prostými, které byly sice vychovány počestně, ale „jejichž nízký původ a bída jsou příčinou jejich nevzdělanosti. Nezaslouží sice opovržení, ale

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ Bernard Bolzano (1781-1848) byl významný německy hovořící český matematik, kněz a filozof. Absolvent pražské univerzity, zde vystudoval magmatu a teologii. Od roku 1804 vyučoval na pražské filozofické fakultě.

není vhodné, aby se studenti, budoucí příslušníci vyšších stavů, s nimi setkávali víc, než je nezbytně nutné.“¹⁵¹

Roku 1896 se dospívající mládež v Čechách dočkala vydání překladu přednášek určených vysokoškolákům z pera Seveda Ribbinga, švédského lékaře, lundského univerzitního profesora, jednoho z odpůrců reglementace prostituce. O tom, že knížka přeložená do většiny evropských jazyků vzbudila nebývalý zájem, svědčí pět vydání, která v Praze do roku 1914 vyšla. Autor se dotkl fyziologie mužského i ženského dospívání, včetně anatomie pohlavních orgánů, problematiky sňatečného věku i manželského života. Nezapomněl ani na poučení o pohlavních chorobách, onanii a její škodlivosti, o poluci a pederastii¹⁵². Stejně jako Ribbing, i další autoři brali probouzející se erotické touhy mladých na vědomí, ale zdůrazňovali, že jejich ovládnutí je důležitou součástí přípravy mladého člověka na život. Publikace byly určeny výhradně chlapcům, s milostnou aktivitou dívek nepočítaly. Ribbing jasně prohlásil, že manžela odpuzuje jakékoli chování ženy, které je v rozporu s bezprostředností, panenstvím a čistotou, jež každý muž od své manželky žádá a očekává.¹⁵³

Podle Foucaulta by nebylo přesné říci, že pedagogická instituce zahalila sexualitu dětí a dospívajících mlčením, právě naopak. Usměrňovala formy diskurzu ke svému tématu a kvalifikovala k ní mluvčí. Snažila se přimět mluvit o sexualitě rodiče, vychovatele, lékaře i státní správu, a dokonce i děti samotné. Tak dochází k většímu propojení moci s tímto diskurzem.

Sice se dá namítnout, že byl dětem i dospělým odebrán jistý způsob mluvení o sexu, neboť byl klasifikován jako příliš přímý, hrubý a vulgární, ale tento způsob byl nahrazen jiným, novým. Takovým, aby odpovídal nynějším diskursům. Lidé nepřišli o možnost bavit se o sexu, jen se změnil způsob, jakým se o něm bavili.¹⁵⁴

Do protikladu můžeme dát tvrzení Mileny Lenderové, podle které lidé tuto možnost neměli. Podle ní byl ideál, který sledovala církev, ale i rodiče a škola, zachovat nekompromisně co nejdéle nevinnost a neznalost dítěte a mladého člověka vůbec. Tato snaha byla někde dovedena až do extrému, školství bylo většinou rozděleno na dívčí a chlapecké, rodiče, škola i zpovědník dozírali nad četbou, hrami a dětskou společností. Zvláště střežená byla nevinnost dívek, které zůstávaly v naprosté nevědomosti. Matky namísto nezbytného poučení své dcery děsily, pohlavní styk označovaly sice za nezbytný předpoklad mateřství, ale o něm samotném nemluvily buď vůbec, nebo v náznacích a s krajní oškřivostí.¹⁵⁵ Tvrzení S. K. Neumanna jsou souhlasná s Lenderovou. Navíc ještě dodává, že nevědomost znamenala ochranu před ztrátou panenství. Zřejmě jako nejspolehlivější ochrana nežádoucímu otěhotnění.¹⁵⁶

3.2.5 Věda diagnostikuje

Do popředí se dostává věda. Ta nyní diagnostikuje a specifikuje. Sexualita je nyní podrobena jejímu zájmu. Nejvíce se uplatňuje lékařství a psychiatrie, které zaznamenávají různé choroby, související se sexem (úchytky a perverze). V neposlední řadě je to i trestní právo,

¹⁵¹ LORENZOVÁ, H., Pana dra Bolzana řeči (sexuálně) vzdělávací. In Sex a tabu, s. 23-30.

¹⁵² pohlavní úchytky charakterizovaná homosexuálním vztahem k chlapcům

¹⁵³ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 220-239.

¹⁵⁴ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, s. 7-155.

¹⁵⁵ LENDEROVÁ, M., Zpovědní zrcadla, s. 94-104.

¹⁵⁶ FOUCAULT, M., Dějiny ženy, s. 861-1033

kteří nyní trestá lidi za banální provinění daleko přísněji než dříve. Nemůžeme vynechat ani společenskou kontrolu. Lidé jsou pod dozorem sebe samých. Páry, rodiče, děti, dospívající... ti všichni jsou si navzájem „kontrolory“ a „kontrolovanými“.

Foucault tvrdí, že diskurzy o sexu se nemnoží mimo rámec moci nebo proti ní, nýbrž právě tam, kde se vykonává, a jako prostředkem jejího výkonu. Asi žádný jiný typ společnosti nikdy nesoustředil v tak relativně krátkém dějinném období takové množství diskurzů o sexu. Mluvíme o něm nejspíš víc než o čemkoli jiném. Pořád ale máme pocit, že toho o něm neříkáme dost. Máme pocit, že jsme vůči němu příliš bojácní a ustrašení. V této době však nevznikl jen jeden diskurz sexuality, spíš se dá mluvit o jejich mnohosti. Jednotlivé instituce si vytvářely svoje vlastní diskurzy. Formovaly se téměř všude: v demografii, biologii, medicíně, psychiatrii, morálce, pedagogice... V podstatě se utvořila celá síť diskurzů, pojednávající o sexualitě z různých stran. Vlastně nešlo o skrytí sexu, ale o proměnu přístupu zájímavějšího postoj, který chce přimět společnost mluvit o sexu, přimět sex, aby o sobě mluvil sám.¹⁵⁷

Podle Macury je sexualita nejtěsněji spojena právě s otázkou tabu, a tedy vyslovené veřejného faktu sociálního zákazu. Sociální zákaz je vždy jejím bezprostředním kontextem, a to i tehdy, když se tabu, která sexualitu vymezují a která omezují také její tematizace, její „vyslovení“, zdají být naprosto zpochybněna, jako je tomu dnes. Masové odtajnění jako by v současnosti hrozilo odsunout sexualitu do naprosto bezvýznamnosti. Sex už není spojen s posvátnem, ale s pouhou pohlavností.

Ovšem spojení s ‚tabu‘ – se zákazem, normou – se přitom ani v této souvislosti nevytratilo, naopak právě okázalé zrelativnění tabu, které má zdánlivě umožňovat svobodnou výpověď o sexu, umožňuje především křečovitou výpověď o tabu samém: toto je (má být) zákaz! S trochou nadsázky by se dalo uvažovat o tom, zda není dnešní odtajnění sexuality až k téměř její „bezvýznamnosti“ spíše triumfem tabu než jeho porážkou. Ani „vybojovaná“ možnost odtajnit sex, promluvit o něm nijak nezrušila potřebu mlčení. A samo mlčení, které se zdá být dokonalým nástrojem „tabu“ působícím proti archaickým strukturám sexuality, nakonec sehrává překvapivě úlohu ochrannou: uchovává v sexualitě zbytky magického, mytického, jež dává lidské sexualitě téměř veškerý smysl a nutně byla rozbita dalším civilizačním vývojem.¹⁵⁸

Ne všichni se ale řídili tím, že sex je tabu. K těm, kteří si tím vůbec hlavu nelámali, patří například vesničané. Máme k dispozici dvě sbírky, které „dokumentovaly“ jejich mravy. Významné jsou pro nás proto, že nám ukazují, jak si mnoho lidí nic nedělalo nejen z již zmíněné tabuizace, ale také z církevních pouček a nařízení, o kterých jsme mluvili výše. Sexuální polohy a praktiky zde popisované jsou zcela totožné s těmi, které známe my dnes.

Sex v lidové tvorbě tedy není předmětem tabu, to sem nedoléhá, avšak erotické téma se zjemňuje prostřednictvím dvojsmyslu a soustavy více či méně humorných metafor. Blanka Hemelíková nahlíží na dané téma takto: „Východiskem je hra se smyslem, základním stavebním principem je (...) dvojsmysl a základní komickou situací jsou intimní okamžiky milostného vztahu. Při výstavbě dvojsmyslu působí narážka tvořená metaforou, ve 2. části sloky se pak ozřejmuje přenesený význam a vysvětluje pravý smysl.“¹⁵⁹

Už z let 1810, 1832 a 1838 známe tři rukopisné sbírky Jana Jeníka z Bratřic. Tyto sbírky nemusely „zápasit“ s cenzurou, neboť je autor nehodlal vydat. Poprvé byly tyto sbírky

¹⁵⁷ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, s. 7-155

¹⁵⁸ MACURA, V., Český sen, (dále citováno jako Sen o rozkoši) s. 168-183.

¹⁵⁹ HEMELÍKOVÁ, B., Kterak naši předkové bývali veselí myslí a tabu se nelekali (dále citováno jako Kterak naši předkové bývali veselí myslí). In Sex a tabu, s. 30-33

vydány Jaroslavem Marklem v roce 1959. Z dalších sbírek se nám dochovala Kryptadia Karla Jaroslava Obrátla, která vydával vlastním nákladem v letech 1932 až 1939.

Ačkoliv byly obě sbírky pro „vlastní potřebu“, i tak se dostaly na veřejnost. O pohoršlivosti písní se explicitně zmiňuje Ferdinand Čenský.¹⁶⁰ Ten poslal kolem roku 1880 rukopisy Bohemik k nahlédnutí Primusu Sobotkovi, který psal do Časopisu českého muzea Jeníkův životopis. Čenský tehdy „považoval za nutné připojit k titulnímu listu 1. dílu tento dovětek. Ještě na omluvu, proč Jeník sbíral mezi jinými také národní písně oplzlé. Domnívalť se, že vůbec písně české z paměti lidu vyhynou, aby prý je potomstvu zachoval, zapsal všechny, jež věděl, do své sbírky. Z toho tedy hlediska hleděti třeba na ty obscenní písně, v jeho sbírkách se vyskytující.“¹⁶¹ Je vidět, jak byly tehdy brány za pohoršlivé.¹⁶²

Osud Obrátlovy sbírky byl ještě zajímavější. Za svoji předchozí knihu¹⁶³ byl totiž úřady c. a k. monarchie zařazen mezi podezřelé osoby. Sbírkou tak ukryl ve své kanceláři v dívčí škole v Uherském Hradišti, jíž byl ředitelem. Část však někdo ukradl a předal úřadům. Obrátil by kvůli své sběratelské vášni perzekvován¹⁶⁴ jako ještě mnohokrát v životě poté.¹⁶⁵

Tak vlastně zprostředkovaně přes osobu sběratele vidíme, jak byla sexualita ve formě nehodící se úřadům potlačována. Při pročitání sbírky se můžeme dozvědět leccos ze sexuálního života předků. V podstatě ty sexuální praktiky, které byly zákony zakazované jako sodomie, byly běžně provozovány.

3.2.6 Periferní sexualita

Není ale celá ta pozornost, kterou sexu věnujeme, ta mnohost diskurzů, podřízena jediné elementární starosti, a sice zajistit lidnatost, reprodukovat pracovní sílu, zajistit pokračování dané formy sociálních vztahů, zkrátka uspořádat ekonomicky užitečnou a politicky konzervativní sexualitu? Pokusíme se na tuto otázku nalézt odpověď.

Do konce 18. století vládly sexuální praktikám tři velké explicitní kodexy: kanonické právo, křesťanská pastorec a občanský zákoník. Všechny rozdělovaly sexuální chování na dovolené a nedovolené. Sledovaly jen jediný cíl, a sice schopnost naplnit manželskou povinnost. Sex zákonných partnerů byl posedlý pravidly a doporučeními. Manželský vztah byl nejintenzivnějším ohniskem donucovacích příkazů, víc než co jiného měl být právě manželský vztah předmětem podrobného doznání. Církev tolerovala manželskou soulož, končící vstříknutím spermatu do lůna ženy, a to v jediné dovolené poloze – všechny ostatní praktiky byly považovány za hříšné. Toto přesvědčení je patrné ještě z církevních pramenů prvních let dvacátého století. Za porušení výše uvedených příkázání byly považovány i tak „nevinné“ projevy jako byl trvajíc pohled nečistý, laskání u nesezdaných, smyslné objímání, dotýkání, ale i chlípnost, soulož svobodných, nevěra, sodomie, masturbace.^{166 167}

¹⁶⁰ Ferdinand Čenský (1829–1887) byl český důstojník v rakouské armádě, profesor českého jazyka a literatury na vojenské akademii, spisovatel a novinář.

¹⁶¹ HEMELÍKOVÁ, B., Kterak naši předkové bývali veselé myslí, s. 31.

¹⁶² FIALA, J., Z pololidové milostné lyriky národního obrození. In Sex a tabu, s. 33-48.

¹⁶³ Sokolský katechismus, který sepsal roku 1896.

¹⁶⁴ Zemřel koncem druhé světové války po cca měsíčním mučení gestapem na zápal plic v pankrácké nemocnici.

¹⁶⁵ OBRÁTIL, Karel Jaroslav: Kryptadia, díl první, Praha 1999, nakladatelství Paseka, str. 1-97

¹⁶⁶ LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 70-128.

¹⁶⁷ ČEVELOVÁ, Z., Normativní církevní prameny, s. 495-501.

Manželství tedy funguje jako norma. Na přelomu 18. a 19. století se už ustupuje od přísné kontroly sexuality legitimní dvojice. Ta má nyní právo na větší soukromí. Nyní dostává do popředí sexualita dětí, bláznů, zločinců, homosexuálů – všech těch, jimž byla dříve věnována jen nepatrná pozornost. Posun v tomto vymezení zaznamenává i trestní právo. Na jedné straně se trestají přestupky proti zákonným pravidlům manželství a rodiny, na straně „přestupky“ proti přirozenosti. Všichni ti, kteří byli v minulosti ignorováni, se nyní stali součástími tzv. periferní sexuality.

Foucault nám navrhuje dvě možnosti, proč se tomu tak děje. První je možnost, že došlo k uvolnění po staletí dodržovaných pravidel. Druhou možností je to, že poutají příliš mnoho pozornosti, a proto je potřeba na ně uvalit přísnější kontrolu. Sám je nejednoznačný, ale přiklání se spíše k druhé možnosti. Sice se oslabila moc zákonů, ale nebývale zesílila kontrola ze strany pedagogiky a medicíny. Do sexuality legitimní dvojice už tolik nezasahuje církev a právo, ale medicína, vidící hlavní „zlo“ v zakázaných sexuálních praktikách. Nejde o to, vyloučit, přehlížet nebo ignorovat tyto periferní projevy sexuality, nýbrž je pevně uchopit, popsat, klasifikovat a zanést do systému.

Spousty těchto „perverzí“, což je jen jiné Foucaultovo pojmenování periferní sexuality, bylo klasifikováno v buržoazní společnosti 19. století. V žádném případě zde ale nemůžeme mluvit o pokrytectví. Tolik diskurzů odrážejících jejich pojetí jednotlivými institucemi pro něj opravdu nemluví. Když se společnost pokusila postavit sexualitě příliš přísné a všeobecné překážky, napomohla naopak rozmnožení těchto perverzí. Moc, která má fungovat nad tělem a sexualitou, nemá ani formu zákazu, ani zákonu. Naopak tak vlastně produkuje sexuální rozmanitost. „Moderní společnost je perverzní, avšak nikoli navzdory svému puritanismu nebo v protikladu ke svému pokrytectví, je perverzní reálně a přímo.“ A ještě dodává: „Slast a moc se neanulují, neobracejí se jedna proti druhé; následují jedna druhou, přesahují se a obnovují se navzájem.“

Závěrem si Foucault dochází k názoru, že je určitě nutné opustit hypotézu, že moderní industriální společnosti zahájily věk zostřeného útlaku sexuality. Právě v této době se diskurzy věnují periferní sexualitě, mluví se o ní. Je to totiž přesně opačně, než to vypadá. Nikdy se sexualitě nevěnovalo tolik pozornosti, nikdy nebylo tolik center moci a institucí, které se jí tak detailně zabíraly jako v 18. a 19. století.^{168,169}

4. INTIMNÍ SFÉRA – DENÍKY A KORESPONDENCE

4.1 Těžkosti dospívání

Zatímco chlapci mohli normálně dospívat a nabírat sexuální zkušenosti ještě před svatbou, fyzické dospívání dívek nebudilo zdaleka tolik pozornosti. Literatura, přinášející naučení dívčímu věku, se od raného novověku hluboko do 19. století věnovala jen pěstění žádoucích morálních kvalit dívky a vychování dobré hospodyně. Nic se příliš nezměnilo ani v časech, které připustily nutnost hlubšího ženského vzdělání a přiznaly dívce v období mezi prvním přijímáním a sňatkem čas dozrát. Konsens s názorem, že výchova od dvanácti let do zasnoubení měla dát dívce základ k radostnému plnění jejího nejpřirozenějšího povolání, a to sice stát se matkou, byl obecný, ale žádná z příruček adepta mateřství nevysvětlila, jakže

¹⁶⁸ FOUCAULT, M., Dějiny sexuality, str. 7-155.

¹⁶⁹ LENDEROVÁ, M., Zpovědní zrcadla jako pramen, s. 94-104.

nastolit příležitost k onomu „radostnému plnění“. O fyziologii manželství či alespoň mateřství se v nich prostě nepsalo.

Ohledně takto zaměřeného poučení zůstávala zdrženlivá také lékařská literatura: v domácích lékařích najdeme sice popis fyziologických projevů dívčího dospívání a požadavek nezbytné účasti matky, nikoli ale informaci o podstatě početí. Jako prevenci před nemanželským otěhotněním je zde jen varování před špatnou společností. Obezřetnost matky a vychovatelky se zvyšovala, jakmile se u dívky objevila menstruace.

Od počátku 19. století se lékaři obraceli na matky dívek, aby je včas poučily a objasnily jim podstatu a smysl menstruace. Současně měla být tato přirozená záležitost zbavena příděchu tajemnosti a nebezpečí. Předpokládejme, že matka s dcerou skutečně promluvila, zda s potřebným předstihem, je ovšem otázka. A kolik jí toho řekla, se rovněž můžeme jen dohadovat: prameny osobní povahy jsou v tomto ohledu více než skoupé. Zdá se, že se dospělí skutečně snažili zachovat dítě co nejdéle v nevědomosti, proto mohly první informace pocházet od protřelejších spolužaček.¹⁷⁰

Přesto se většina mladých dopídila poznání především vlastním přičiněním. Snazší to měli na venkově, v prostředí, kde společenské imperativy byly méně rigidní, styky mezi chlapci a dívkami bezprostřednější, příležitost zůstat o samotě častější; kde děti žily ve stálém kontaktu s přírodou. První sexuální zkušenosti venkovských chlapců provázely někdy už období dospívání. Využili své sociální i genderové dominance k získání poučení od děvečky. O tom, že sexualita lidí na venkově byla co do možností uskutečnění i co se týče sexuálních praktik uvolněnější, nám dokazují již výše zmíněné sbírky. Uvedme si pro představu i nějaké příklady:

„Malou, holka, malou máš,
malou lásku ke mně,
pověz, komu držíváš,
slovo tvé upřímné?“¹⁷¹

Ve zmíněných Kryptadiích jsou příspěvky spíš pornografického rázu. Jeden „slušnější“ za všechny:

„Sen mladé paní

Usnula jsem... Divné snění
přivedlo mne v rozechvění.
Zdalo se mi, jak by světlo
nebeské v mou jizbu vlétlo.

Slast, již nelze vylíčiti,
počala mým tělem chvít.
Náhle jizba jasem vzplane
a přede mnou anděl stane.

¹⁷⁰ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 200-239.

¹⁷¹ FIALA, J., Z pololidové milostné lyriky národního obrození. In Sex a tabu, s. 33-48.

Jaký anděl!! – Sen, ach blahý!...
Anděl ten byl celý nahý...
V touze spínám ruce k němu...
Stál tu on a stál „on“ jemu...¹⁷²

Báseň sama o sobě je delší ještě o 9 slok a s každou přibývající ještě „nemravnější“. Bylo by však zbytečné uvádět ji celou. Zájemce odkazuji do knihovny.

Městští mladíci se poučili u služby. Průměrný mladý muž pokoušející se být v oblasti sexuální výchovy iniciativní, si zpravidla odbyl erotický křest v náručí prostitutky. Návštěva levného nevěstince byla takřka obligátní součástí přechodového rituálu oddělujícího dětství od dospělosti. Mladíci neměli na vybranou: požadavek panenství u nevěst vylučoval pohlavní styk mezi sociálně rovnými vrstevníky. Z genderového hlediska bylo tedy získání první sexuální zkušenosti značně nerovnoměrné.¹⁷³

S výjimkou dolních vrstev bylo až do sexuální revoluce 20. století uchování panenství hlavní starostí samotné dívky: výčitky, stigmatizace, revalorizace na manželském trhu číhaly na ty, které se předčasně oddaly pokušení, bez ohledu na to, zda pohlavní styk zůstal či nezůstal bez následků. Třebaže se v posledních desetiletích 19. století tu a tam při pouštělo, že u dívky není „touha po milenci bez nebezpečství pro duševní zdraví individua“.¹⁷⁴ Dívka jí podlehnout nesměla. Neměla zůstat s mužem o samotě, nesměla podlehnout jeho přemlouvání; deskriptivní literatura varovala před „obcováním“ s pány ještě na konci století. Ostražitosti nebylo nikdy dost ani ve styku se staršími či ženatými muži, kteří „by snad jako domácí přátelé si dovolovati chtěli.“¹⁷⁵ Dívka rozhodně neměla trpět žádné důvěrnosti a svěřit okamžitě vše matce. Ještě koncem století bylo nepřípustné, aby dívky, třeba i v hloučku, chodily večer bez doprovodu po ulicích. Pouze dopolední korzo, mezi jedenáctou a dvanáctou, poskytovalo možnost k seznámení. Není divu, že své drobné avantýry, většinou velmi nevinné, pečlivě skrývaly. Pokud se vůbec svěřovaly deníku, pak velmi opatrně, v náznacích, někdy pro jistotu v cizím jazyce.

4.2 Milý deníčku...

Z deníků máme k dispozici záznamy Ireny Bartové.¹⁷⁶ Sedmnáct let, kterých Ireně v době psaní deníku bylo, je pro většinu mladých žen obdobím prvních vzplanutí, lásek a citových zmatků, o kterých se veřejně nemluví, ale zaznamenávají se do deníku, s jehož obsahem by nikdo ani nejbližší členové rodiny neměli být seznámeni. Prvním objektem Ireniny platonické náklonnosti byl třídní profesor na učitelském ústavu. Vzájemný styk mládeže obou pohlaví byl na učitelském ústavu omezen na minimum. Ze strany vedení ústavu nebylo tolerováno ani vzájemné setkávání mladých po vyučování. Většina vztahů mezi studenty a studentkami se omezovala na korespondenci a nesmělé pohledy na chodbách. K mužům a lásce měla Irena rozpolcený vztah. Projevovaná náklonnost ze strany mužů jí byla milá, ale snad vlivem románové literatury a prvních feministických spisků, vlastní zkušenosti neměla, na lásku

¹⁷² OBRÁTIL, Karel Jaroslav: Kryptadia, Praha 1999, nakladatelství Paseka 1999, str. 126

¹⁷³ NEUMANN, Stanislav Kostka: Dějiny ženy, nakladatelství Otakar II. – Michal Zítka, Praha 1999, str. 885-940

¹⁷⁴ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 220.

¹⁷⁵ Tamtéž. s. 225.

¹⁷⁶ Irena Bartová (nar. 1883 v Polské Ostravě), pocházela z učitelské rodiny a sama rovněž vystudovala učitelský ústav.

rezignovala. Do deníku si zapsala: „na lásku nevěřím, neboť myslím, že muži nejsou toho hodni, aby jim dívka věnovala celé své já. Ne, chci být samostatnou, poslouchati své vlastní vůle a ukázati, že žena dovede existovat bez muže a býti při tom šťastnou. Stojím muži rovně, v boji existenčním.“¹⁷⁷

Sofie Podlipská si do deníku zaznamenala o svém manželovi toto: „Ten drahý muž, Podlipský (...) on mně chtěl dát – lásku, opravdu! – Ještě tomu nemohu věřit. Já jsem se bránila lásce jako šílená. Já, která jsem ji tak pohřešovala, která jsem myslila, že ji znám, já jsem ji neviděla, když přede mnou svou krásu rozkládala. Konečně jsem musela, nemohla jsem odolat muži, pro kterého jsem entusiasmus cítila, než jsem ho znala osobně; a když jsem mu s těžkým srdcem, s unavenou hlavou klesla v náruč, tu teprve jsem cítila a věděla, že to předešlé nebylo nic, pouhý prázdný sen. A předce jsem ještě nebyla mnou a krásný, první čas mé lásky kalila jsem churavou malomyslností. Teď vstávám, já chci, já opět chci být jemu útěchou, jsem vším.

Teď budu vědět, co chci: plnit vůli jeho, teď mám úlohu: stát jemu po boku. Má budoucnost je on a teď chci žít, teď mám kompas, teď nebudu bloudit. K němu upřímná, pravdivá chci být, nechci lhát ani kvůli kráse. Chci být laskavá ke všem, oddaná jen jemu. Chci být tichá, chci se učit, hledět a bych jeho viděla, vidouc poznala, jakou mám být, aby on byl spokojen.“¹⁷⁸ Zde vidíme Sofiinu představu o manželství, tak charakteristickou pro dívku 19. století – svou budoucnost viděla ve svém muži, kterému bude oddaně stát po boku a plnit jeho vůli.

Další deník, který máme k dispozici, patří mladému muži. Jedná se o šifrovaný deník Karla Hynka Máchy. I v dnešní době, v 21. století, mu mnozí přičítají zvrhlost a přílišnou náruživost. Jeho deník je už stejně „slavný“ jako Máj. Ale nezapomeňme, že si všechno psal pouze pro osobní potřebu, navíc šifrovaně. Jeho sexuální frekvence je zcela úměrná věku, kdy byl psán, a sice 25 rokům. Uvedme si nyní pro zajímavost některé jeho části. „... slečna lehla si na kanape; já na ni. Třikráte jsme byli vytrženi; až přišla matka s otcem, pak bylo po všom. Hned časně ráno (onanie.) Doma jsem (ji svlíkal ze šatů; vyzvedl jí sukně a díval se na ni popředu, po straně i pozadu. Líbal stehna a tak dále.) (Chtěl jsem, aby mi dala; ona, že to nemůže býti; už by to byla skoro udělala; potom povídala, abych přišel zítra, že půjde se mnou hned dozadu. Že mi všecko udělá.) Ráno (onanie).“¹⁷⁹ Z deníkových zápisů je i vidět, že si sám psal „inkriminované“ skutečnosti do závorek. Navíc šifrou. Takže určitě nechtěl, aby jeho deník četl ještě někdo kromě něj. Všechny zápisky určitě sloužily jen pro jeho osobní potřebu.

4.3 Nepopisnost literatury

Ideologii čistoty a mravnosti 19. století se musela podřizovat i literatura. Jakékoliv sexuální náznaky musely zůstat skryté. Jako příklad nám poslouží Babička Boženy Němcové. Ve výjevu Viktorčina shledání s černým myslivcem je skrytá erotika vyjádřená sexuální metaforou. Inkriminovaná událost, čili svedení – sexuální akt, a zjevný význam této události mají v textu zůstat skryty, utajeny a neviditelné. Němcová však to, co nemá být přímo vyjádřeno, tedy ztrátu nevinnosti, vyjadřuje pomocí metafory. Jako falický můžeme označit motiv trnu

¹⁷⁷ POKLUDOVÁ, Andrea: Emancipovaná a přesto nešťastná. Sebereflexe začínající učitelky z počátku 20. století. In Dějiny žen, s. 363-373.

¹⁷⁸ LENDEROVÁ, M., „A ptáš se, knížko má...“ Ženské deníky 19. století, s. 307-308

¹⁷⁹ POHORSKÝ, M. Intimní Karel Hynek Mácha (dále citováno jako Intimní Karel Hynek), s. 25-47.

zabodnutého v noze a působícího krvavé zranění. Viktorčina oteklá noha je potom metaforický opis jejího těhotenství jako následku utrpěného zranění.¹⁸⁰

Pokud půjdeme ještě dál, uvidíme toto: Černý myslivec zavazuje Viktorce nohu běloučkým, hebounkým šátkem, na němž si Viktorka prohlíží krvavé skvrny, ale také vyšité jméno svého svůdce. Co se přitom s Viktorkou děje, je v textu jednoduše popsáno: „a tvář její měnila se z bleďa do červena“. Toto dívčí zčervenání je způsobeno dotekem šátku a pohledem na krvavé skvrny. Šátek jako symbol muže, krev ženy.¹⁸¹

Úplně jinak se však vyjadřuje ve své korespondenci. Roku 1855 napsala neznámému adresátovi popis muže, který byl zřejmě předobrazem černého myslivce „nebyl to již mladý člověk, mohl míti as 36 let. Snědý byl, nevelký, ale hezky urostlý. Tvář jeho měla cosi ďábelského, a přece nebyla nepřijemná. Velmi vysoké čelo měl, málo vlasů, ale lesklé tmavokaštanové, krásný vous, plná ústa, pěkné zuby, krátký, ale foremný nos. Oko ale – to bylo démonické: veliké, šedozelené s černým obrvím. Uměl snivě hledět, libě, že všechny děvčata do něho se pobláznily, ale když upřel na někoho zrak a neodvrátil ho, co on rád dělával, snad z pouhé koketerie, tu bylo člověku jako ptáčeti pod mocí kočičího zraku.“¹⁸² Tímto způsobem by ještě mohla líčit muže i v literatuře. Ovšem tak, jak jej popisuje v dalším odstavci, už stěží. „Byl to podivný člověk. Někdy největší prostopášník, zhejralec (...). Tu vysmál se celému světu, žádný cit mu nebyl svatý, a přece jsem byla svědkyní, že měl něžný, velmi něžný cit.“¹⁸³

Přestože je podoba chvalkovického písaře v autorčině poddání značně literarizovaná, nelze přehlédnout její závěr, a sice že tito svůdci, „černí myslivci“, jsou „černí“ jen pro povrchní a nechápavý pohled a jen na povrchu. Ve skutečnosti přece mají, stejně jako „černý myslivec“ z chvalkovického zámku něžný, velmi něžný cit.

V dalším odstavci píše: „když jsem podívala na jeho chlupatou ruku, mráz mne pošel (...). A já byla jediná, kterou miloval, já ho viděla plakat, ovšem to bylo později...“¹⁸⁴ Popis mužské ruky se dá považovat za dost velký náznak toho, co v Němcové tento muž vyvolával. A to, jak sama říká, že byla jediná, kterou miloval, ukazuje na smýšlení Boženy Němcové (kolem jejího 13-17. roku) jako ženy. Dodává to s určitou hrdostí sama na sebe, že byla právě tou „vyvolenou“ a ne jednou z mnoha. Sama však dodává: „Ostatně se musím vyznat, ačkoliv jsem tak mladinká dospělá již byla, že smyslnost ve mně vzbuzená nebyla. Byla jakási touha v prsou mých, pro niž jsem ani jména, ani předmětu neměla a jí jsem si ani patrně vědoma nebyla.“¹⁸⁵

Co ale zaráží na 19. století nejvíce, je právě ona zvláštní významnost mlčení, které sexualitu obklopuje. Na pozadí tohoto mlčení se i nejdrobnější detaily stávají něčím neobyčejně závažným, vystavující na odiv své spojení s tématem sexuality, svou málem obscénností.

Tělo nemuselo být v 19. století vůbec odhalováno, aby vypovídalo o sexualitě. V míře mnohem větší než dnes stačila řeč náznaků – zavlnění látky, pohyb pentlí, pohled, a bylo-li přesto samo tělo výslovně připomenuto, pak rozhodně nebylo zapotřebí, aby bylo odhalováno s anatomickou důkladností, stačilo poodkryté předloktí, křivka šíje nebo záblesk kotníku pod okrajem šatů.

¹⁸⁰ VOJVODÍK, J., „Písmo těla“: mezi nesmazatelnou stopou a jejím bělením. Němcová, Máchová, poetika krve a mystický eros (dále citováno jako Písmo těla). In Tělo a tělesnost, s. 298-308.

¹⁸¹ Tamtéž.

¹⁸² Korespondence, dopis č. 232, s. 148-149.

¹⁸³ Tamtéž.

¹⁸⁴ Tamtéž.

¹⁸⁵ Tamtéž.

Toho si můžeme povšimnout jednak už u výše zmíněné Němcové, ale také ve Fričově almanachu Lada Nióla. Velký rozruch vyvolala povídka Plháč Antonína Štraucha. Milostná scéna, jež v ní tehdy pobuřovala je pro nás kupodivu plná diskrétních zámlk, její autor se přísně vyhýbá jakýmkoliv přímým popisům: „Dívka neobyčejné lepoty tu sedí na bujném divanu, charakterizují ji jiskrné černé oči, vlní se bujná její ňadra.“¹⁸⁶ Poté přisedne muž a „dlouho tak seděli podle sebe, milostná slova vyměňující. Lampa na blízkém stolku ozařovala dvě blaženců, až se konečně snad náhodný, snad i úmyslným hnutím ruky jeho náhle převrhla. Dívka vykřikla, avšak nové políbení zavřelo ústa její.“¹⁸⁷

Dobový vnímatel však v té scéně neviděl známky a diskrétní zahalování, ale naopak necudné odhalování a prozrazování toho, co má zůstat skryto. Ján Kaliančík, Fričův starší přítel, mu v soukromém listu vytknul přílišné soustředění na erotismus. Byl tím doslova pobouřen a almanach považoval za vrchol nemravnosti a oplzlosti.

Literatura se v 19. století jednoznačně vyhýbala zobrazení pohlavního aktu a již pouhé méně konvencionalizované náznaky toho, že se „něco stalo“, byly obecně vnímány jako neetická porušení literární, ale i šířeji – společenské normy. Potřeby těla byly ostře odděleny od puzení duchovních jako nutná daň splácená přírodě a často jsou vnímány jako požadavky vlastně nízké, které je vznešené přemoci. Vztahy mezi mužem a ženou často zapírají svůj erotický náboj, jsou představovány jako duchovní pouto, stylizovány jako přátelský nebo příbuzenský svazek.¹⁸⁸

Básnická sbírka Sodoma Jiřího Karáska ze Lvovic (o které bylo pojednáno v kapitole 2.3 Mechanismy moci státu) se zcela vymyká tomu, co zde bylo o literatuře 19. století napsáno. Karásek v ní zcela skandálně popisuje lidské tělo a zabývá se homoerotikou. Témata v té době naprosto nepřípustnými. Obdivuje mužské tělo a pohrdání ženským v básni „Hnus ženy“. Verše z básně „Záchvěje mrtva“ musely být do druhé přepracované verze odstraněny („Znak hříchu poskvřňuje čelo. A na chvějivých rtech zdají se ještě tkvěti vlhké stopy polibků lásky, jež byla kleta. Pod dlouhým šatem vlní se tělo, jako v křeči perverzní vášně.“) Všechny tyto výrazy sexu a erotična prostě tehdejší společnost nebyla ochotná tolerovat.^{189,190}

4.4 Důvěrnost korespondence

Ve věcech erotiky bývala milostná korespondence obecně dosti cudná. Jen zřídka se připomene důvěrný dotek, polibek, pohlázení vlasů, usednutí na klín, milostné kousnutí do prstu, rozčesávání vlasů. Spíše v listech mezi přáteli nacházíme důvěrnější sdělení. Výjimkou je korespondence mužů s Boženou Němcovou, ta je až nebývale otevřená. Její dochovaná korespondence je velice rozsáhlá a mapuje nám v podstatě celý spisovatelčin život. Jistě si zaslouží pozornost zejména dopis z 13. června 1857 adresovaný manželovi.¹⁹¹

Vyjadřuje se k tomu, jak si myslela, že bude vypadat manželství: „Neupírám, že jsem kdys měla před sebou ideál muž, tak jako i ideál manželství. První byl vzor vši dokonalosti a krásy a druhé představovala jsem si co nebe. Inu byla jsem mladá, nezkušená, vychovaná jen v přírodě, přenechaná sama sobě. Nikdo se nestaral o moje fantazie, aniž mi svět z pravého

¹⁸⁶ MACURA, V., Sen o rozkoši, s. 168-183.

¹⁸⁷ Tamtéž.

¹⁸⁸ VOJVODÍK, J., Písmo těla, s. 298-308.

¹⁸⁹ HEMELÍKOVÁ, B., Tělesnost jako přečin, s. 94-100.

¹⁹⁰ VÉVODA, R., Sodoma, s. 217-227.

¹⁹¹ NEMCOVÁ, B., Korespondence, dopis č. 355, s. 128-136.

stanoviska ukázal.¹⁹² Na tomto místě narážíme na fakt, že byla coby dívka naprosto nepoučena. Můžeme to jistě vztahovat i na rovinu sexuální. Sama a nevědomá, nikdo neměl zřejmě tendence promluvit s ní o ženských záležitostech ani o vztazích či o tom, co je vůbec manželství. „Málokterá žena má tak v uctivosti manželskou důstojnost, jako já měla a mám, ale víru jsem v ní pozbyla záhy. Kde je vidět? Samá lež, klam, privilegované otroctví, nucená povinnost – zkrátka sprostáctví.“¹⁹³ Tady je jasně vidět, že se její manželství bohužel nelišilo od většiny – žena loutkou muže, nebo spíš obětí! Poddaná-oddaná otrokyně.

Podobnou notu slyšíme i u Honoraty Zapové: bratru Milkovi si stěžuje na nouzi, pro niž musí odmítat pozvání do společnosti (nemůže je opětovat), chybějí jí peníze na léčení plicní nemoci, vypráví mu, že hladoví. Svěřuje se, že chtěla od manžela odejít – domluvili se, že jí dá polovičku platu a ona s dětmi odjede k rodičům, kde aspoň bude mít výživu, ale je to těžké, nemá sílu k tomu, aby se odhodlala zbavit děti otce. Zapovu povahu líčí v dopise strýcově ženě Kornélii, s níž prý měla lepší kontakt než s matkou: „Můj manžel se názory a povahou vůbec neliší od všech mužů tady, k tomu je ještě velice flegmatický, domov, žena a děti jej naprosto nezajímají, je to ale přitom dobrý člověk. Je schopen nepromluvit na mě celý den, nemyslí ani na domov, ani na rodinu, o výchově dětí se ani nezmíní, o jejich potřebách tím méně. Je to lhostejný, chladný člověk. Pokud se usměje, jsem šťastná, protože to znamená, že je spokojen. V největším neštěstí, které jsem zakusila, neřekl ani slovo, aby mne utěšil, naopak v neštěstí se na mne zlobí s největší nepřívětivostí. Jeho způsob chování je nepříjemný. Je netrpělivý, drsný, zlostný. Řízení domácnosti, které náleží mužům, je mu cizí, vůbec to nechápe. Všechno zastupuji a vedu já samotná. S nejvyšší důvěrou mne manžel pověřuje vším, všemi svými příjmy, správou domova, výchovou dětí, úplně vším. On se do ničeho neplete, nic ho nezajímá.“¹⁹⁴

Dopisy popisují situaci z let 1853-1854. Nikdy je však neodeslala, protože podle svých vlastních slov nechtěla, aby její rodina viděla, jak doopravdy trpí. Její dopisy jsou poměrně vyčerpávající a je smutné, že takto v manželství netrpěla jen ona. Pojdme se však vrátit k Boženě Němcové a k tomu, jak viděla ideál muže.

„Já chtěla muže mít, před nímž bych se kořit mohla, jež by vysoko nade mnou stál, já bych život proň byla obětovala, ale viděla jsem v mužích jen hrubé despoty, jen pána. To zchladlo všecku vroucnost – úcta se ztratila a hořkost a vzdor v srdci se umístily. (...) Tělo moje jste měli, činy moje, moji upřímnost, ale touhy moje šly do dále, kam, tomu jsem já sama nerozuměla. (...) Měla jsem ctitele nejednoho – jeden měl ducha, který mne zaujal, onen tělo, ten srdce, onen rozumem, ale konečně jsem přece v nich neviděla, po čem jsem toužila; muže, před nímž bych se ráda kořila.“¹⁹⁵ V tomtéž dopise však o kus dále píše manželovi: „To však je pravda, že když jsi vzdálen, se mi zdáš pěknější a že po Tobě častěji si zatoužím. Je to přirozené a Tobě snad také tak je. Když jsou dva ustavičně pospolu, všecky svoje potřeby jeden před druhým vykonává, pěkné, nepěkné, tu se zevšední jeden druhému. Není pak touhy ani poezie, je to jen zvyk a potřeba, co je k sobě vábí – a to je, co se mi protiví.“¹⁹⁶ Dnešní čtenář může být trochu zmaten. Nejdříve nebývalá upřímnost co se týče přiznání nevěry do dopisu vlastnímu manželovi, které by byl i v dnešní době málokdo schopen a potom touha po tom, kterého předtím nazve hrubým despotou. „Ale já jsem se dala zase jednou do plácání o věcech, o kterých snad bych neměla s Tebou mluvit. Co psáno,

¹⁹² viz tamtéž

¹⁹³ Tamtéž.

¹⁹⁴ TARAJO-LIPOWSKA, Pod rouškou spořádaného manželství, s. 104-114.

¹⁹⁵ NĚMCOVÁ, B., Korespondence, dopis č. 232, s. 148-149.

¹⁹⁶ Tamtéž.

to psáno, poslouží Ti alespoň, že lépe poznáš tajné skrýše Tvé ženy – kde schovává ty svoje tajnosti.¹⁹⁷ I tato věta nezní tak, že by jí přišlo divné probírat svoje milence s manželem, spíš se tak jenom tváří: co psáno, to psáno. Žena svým duchem a myšlením patřící minimálně do konce 20. století.

Dalším pisatelem je Karel Hynek Mácha. Připomeňme si jeho dopis neznámé dívce:^{198,199}

... se světem v rozepři, se zničeným srdcem, nepoznán od nikoho, samotný jsem žil v hluku světa, nemilován od žádného, a nic nemiluje jako vyhnanec, jenž na pustou se ukryl skálu, jejížto neprohledná noc černým závojem zahaluje. (...) Tu Vy jste vzešla jako co denice žžoucí nad tmavými valy mořskými, a první záře prodrala se mou temnou, pustou, bezživotnou nocí. (...) Nejbláží sny mladictví mého se vracely nazpět, s láskou vroucí obejmul jsem opět nalezený ideál svého života. Ve Vás zočil jsem vidinu svou v tělesné skutečnosti. (...) A nyní se opovažuji vám zjeviti, co v každém dechu mém se opětuje, čím zraky mé zahořují a co má ústa ostýchají se vyřknouti... že Vás miluji! tak vroucně miluji, jakž nikdo na světě ještě nemiloval! Neboť odvrácen od světa, jakož já jsem, jedině k Vám hledím, jedině Vás milovati mohu!

Pozdější dopisy Lori²⁰⁰ už tak krásné nejsou. Spíš naopak. Jsou plné příkazů, zákazů a žárlivých výjevů. Bez jeho dovolení nemohla téměř vycházet z domu. Oslovení bývalo strohé: „Lori!“²⁰¹ a dále: „přísně ti nařizuji“.²⁰² Mácha se začal až příliš podobat despotickým manželům Němcové a Zapové.

Mezi témata deníků či korespondence můžeme zařadit i pohlavní choroby. V 19. století opět téma, které se vůbec neprobíralo na veřejnosti, ale ani mezi přáteli. Vladan Hanulík se nám ve svém příspěvku Pohlavní choroby jako téma korespondence snaží ukázat, v jaké míře se lidé s tímto zdravotním problémem svěřovali jedině osobě: lékaři. A mnohdy ani ne přímo, ale prostřednictvím tzv. třetí osoby – člověk lékaře nežádal o radu sám, ale „schován“ za dobrého přítele.

Pro ilustraci nám poslouží dopis svobodného pana von Hoepfnera z Poznaně. „Velmi nešťastnou vnější a nezaviněnou příčinou trpí jeden můj přítel ve Slezsku již jeden a čtvrt roku hlenovitým výtokem z močové roury (...) a toto patrně v důsledku nedbalého ošetření lékaře vedlo k tomu, že mladý muž v oplozovací schopnosti původně zcela silný, zpozoroval náhle ochrnutí pohlavního ústrojí, které jej učinilo úplně neschopným souložce.“²⁰³ Tento dopis byl adresován Vincenzu Priesnitzovi do lázní Gräfenberg v rakouském Slezsku v naději na vyléčení vodoléčebnou terapií. Jestli se jednalo opravdu o mužova přítele nebo o něj samotného, už nezjistíme. Ani to zda se vyléčil, či ne.

Právě tento moment, narušení uzavřeného prostředí nákazou z jinak více či méně tajně tolerovaného prostředí penzionů lásky a pouliční prostituce, byl pro společnost 19. století nejhrůznějším možným důsledkem nerespektování morálních zásad. Zejména syfilis dělala svou zrádností a pozvolnou degenerací organismu nakaženého. Vzhledem k absenci viditelných projevů nemoci v jejích mezistádiích se mohl infikovaný domnívat, že je již

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ Napsáno v období mezi 15. červencem a zářím, rok 1833. Intimní Karel Hynek Mácha, s. 55-68.

¹⁹⁹ POHORSKÝ, M., Intimní Karel Hynek Mácha, s. 55-68.

²⁰⁰ Eleonora Šomková (1817–1891) byla snoubenka českého básníka Karla Hynka Máchy a matka jeho syna Ludvíka. Mácha jí říkal „Lori“ a jako Lori se zapsala do kulturního povědomí.

²⁰¹ Tamtéž s. 58-61.

²⁰² Tamtéž.

²⁰³ HANULÍK, V., Pohlavní choroby jako téma korespondence v 19. století. In Tělo a tělesnost, s. 1000-108.

vyléčen, a následně šířit nákazu v rámci rodinného kruhu. Vidíme tedy, že byl-li pohlavními chorobami postižen muž, nesl stigmatizaci za moment slasti a rozkoš, který si měl odepřít. V případě nákazy žen, nemá-li na mysli prostitutky, panovalo přesvědčení o hrozném neštěstí, která nebyla nikterak zapříčiněna vlastní vinou a jejíž vliv na potomstvo je naprosto tragický. Tento diskurz o ženách postižených přijíci sílil ke konci 19. století, někteří autoři hovoří v tomto případě dokonce o propuknutí diskurzu nezasloužením nákazy destruující uzavřenou privátní sféru rodiny.

Jak sami pacienti pojímali svoji chorobu? Hanulíkův průzkum korespondencí mezi muži (dosud se nenašel žádný dopis psán ženou!) a Priessnitzem ukazuje, že někteří se snažili svou nemoc neklasifikovat jako venerickou, nýbrž ji vydávali za špatnou léčbu lékařem, tvrdili, že ji chytli tak nějak mimoděk. Priessnitz jim většinou stroze odpovídal, že „... všechny potíže povstaly jako důsledek špatně léčené kapavky...“²⁰⁴ Jiní naopak vůbec nezastírali a hned doktorovi napsali, že mají kapavku. Mnohem častější byl ale první ze dvou přístupů a daleko nejčastější byl výše popsáný na panu von Hoepfnerovi.²⁰⁵

4.5 Polopanna – cudnost zaručena a tajný hřích mládeže

Neustálé sexuální napětí řešily některé dívky na přelomu století po svém. Polopanny byly dívky, které svým partnerům leccos dovolily, ale panenství si chtěly zachovat. Doktorka Paulová ve spisu „Přeceňování panenství“ píše: „Jsou dívky, které se už jako děti zprostitovaly onanií a hýřením ve své mysli. Čistota jejich duše je už dávno ztracena, nic jim už není neznámo... ale... hymen si zachovaly... pro budoucího muže! Jen přijďte a pochybujte o její nevinosti, když má takový neklamný důkaz!“ A když jiná dívka, která si zachovala v mládí úplnou čistotu a nyní se oddala muži z lásky nebo jen z vášně s vroucí a prudce propukávající ženskostí a probuzenými smysly. Tu povstanou a křičí: Hleďte, zneuctěná! A dívka s věnečkem, nikoli nejméně zprostitovaná, ta křičí nejhlasitěji a hází největšími kameny. „Zneuctěná“ jest však zdravá žena se zdravými smysly, která uposlechla přirozeného popudu a přirozenému ukojení dala přednost před onanií nebo perverzním rozčilováním polopanny. Tato žena je v opovržení. Není muže, který by ji chtěl za ženu, ale polopannu a onanistku si vezme! Má přece ještě fyzický důkaz!“²⁰⁶

Další možností, jak ventilovat ono napětí skýtala masturbace. Čeština pojem „masturbace“ ani „onanie“ do konce 19. století příliš neužívala. Pokud nebyl uvedený fakt pouze opsán („věc tuze nemilá“, „tajný hřích mládeže“), setkáme se nejspíš s výrazem „samoprznění“, které je ve zpovědních zrcadlech vymezováno jako zbytečné, necudné dotýkání se vlastního těla. Až do poloviny 19. století převládá představa, že masturbace je rozšířena mezi muži a chlapci, teprve pak vzaly příslušné autority v potaz i masturbaci ženskou. Kněží, lékaři i vychovatelé měli uvedenému nešvaru čelit všemi prostředky. Náboženská literatura považovala za uzdravující prostředky rozjímání, modlitbu, častou zpověď, za prevenci správnou životosprávu, nepolehávání v posteli, ustavičné zaměstnání. Světské autority propagovaly otužování, tvrdé lůžko, zájmovou činnost. Od přelomu století se čím dál zřetelněji zasazovaly o pohlavní výchovu, která měla prolomit bariéru nevědomosti, a tak vést mládež k zdravému životu. Občas byly obviňovány „chlípné“ chůvy a kojné, které svým nesvědomitým zacházením přivedou chlapce k této neřesti – proto by o

²⁰⁴ Tamtéž.

²⁰⁵ Tamtéž.

²⁰⁶ NEUMANN, S. K., Dějiny ženy, s. 861-1033

dítě měla pečovat jen matka. Současně se ale připouštělo, že masturbaci zkusil skoro každý muž v prvním vření hlásící se puberty, pak, pokud měl silnou vůli, od ní upustil.²⁰⁷

Na škodlivost ženské masturbace upozornil roku 1866 Časopis lékařů českých. Jako nápravný prostředek doporučil zcela vážně amputaci klitoris a labia minor, tedy ženskou obřízku. Později se tvrdilo, že onanie u dívek je méně častá a její následky jsou méně nebezpečné než u chlapců, dívky také lze z této z této neřesti snadněji vyléčit. Zato Anna Bayerová²⁰⁸ považuje onanii u dívek za těžkou ránu generace dívek, vedoucí k vážným duševním poruchám.

4.6 Bytosti zcela asexuální

V sexuálních scénářích se odráží, jakou moc mají ve společnosti muži a jakou ženy. Je-li společenská aktivita přisuzována muži, pak má být aktivní i v sexuálním životě. Žena tedy měla zůstat pasivní. Muž měl se ženou provozovat sexuální styk bez erotického podtextu, aby v ní neprobudil její smyslnost. Což se, soudě dle pramenů, dařilo poměrně často. Přílišná iniciativa, stejně jako ochota k méně obvyklým praktikám, řadily manželku na roveň lehkých dívek a muž tak údajně riskoval, že ho žena dříve či později podvede. Nejnebezpečnější dobou, pokud se týče probuzení ženské smyslnosti, byly líbánky.

Přes úsilí badatelů ale zůstává sexuální život našich předků stále zahalen tajemstvím, které zcela neodkrývají ani prameny osobní povahy. O intimním životě žen to platí dvojnásob: manželství pro ně představovalo jediný legální prostor, v němž mohly uspokojovat své sexuální potřeby – pokud jim je společnost vůbec přiznala. Pro dívku, všemi prostředky udržované v nevědomosti, se mohla svatební noc stát drastickým poučením, a to bez ohledu na sociální vrstvu, z které pocházela. V mnoha případech sehrála neblahou roli jak naivita a nepřipravenost novomanželky, tak dominantní a bezohledné chování manžela. Rady, jak zacházet s panenskou nevěstou, se objevují ke konci 19. století, kdy se stávají publikací o technice manželského soužití.

Kniha určená ženám, obsahující srozumitelný výklad o zdraví, manželství, početí, průběhu těhotenství a porodu, vyšla v Praze poprvé až roku 1907. Byla jí česká verze spisu drážďanské lékařky Anny Fischerové „Žena lékařkou“. Název zdůrazňuje skutečnost, že ženy pronikly do povolání, donedávna vyhrazeného jen mužům, a současně naznačuje, že lékařka ženským problémům rozumí lépe než její mužský kolega. Knihu přeložila Anna Bayerová. V náhledu sexuální morálky jsou autorka i překladatelka poměrně konzervativní, horší se nad úpadkem čistoty mravů, ohrožující zdraví a blaho rodiny, a manželství považují za jediný možný rámec sexuality. Fischerová však odmítla konstrukt muže, který „zúrodňuje a předá život“,²⁰⁹ i ženy, jež „živí a plod dochová“.²¹⁰ Vzdělaná žena se už podle ní nemusí za každou cenu „prodat“ na manželském trhu, dokáže se uživit sama. Pokud se provdá (a autorky nezastírají, že je to žádoucí především ze zdravotních ohledů), pak nechť muže „vychovává“ svou zdrženlivostí a cudností. Nechť se brání jeho sexuálnímu apetitu: po boku dětinsky vycpané ženy by manžel propadl nezřízenosti a nemírnosti.

Ani v manželství neměl být pohlavní život příliš intenzivní. Ideálem obou lékařek byl styk jednou až dvakrát za měsíc. Dodržení této přísné zásady mají usnadnit oddělené ložnice či alespoň samostatná lůžka. Muž má před manželstvím zachovat pohlavní čistotu, aby si

²⁰⁷ LENDEROVÁ, M., Žena v českých zemích, s. 200-239.

²⁰⁸ Anna Bayerová (1852–1924) byla po Bohuslavě Keckové druhá česká lékařka, promovala roku 1881 v Bernu.

²⁰⁹ TAMTÉŽ.

²¹⁰ TAMTÉŽ.

uchoval plnou mužnou sílu a dokázal zplodit kvalitní potomstvo. Pokud se neumí opanovat před svatbou, pak by se neměl ženit. Uvedené zásady byly akcentovány v době, kdy se z ekonomických a sociálních důvodů zvyšoval sňateční věk.

4.7 Počátky funkční antikoncepce

Člověka doby postmoderní, uvyklého rodinám s jedním, maximálně dvěma dětmi, napadá otázka, proč se lidé minulých staletí velkému počtu potomstva, jemuž ne vždy mohli zajistit odpovídající výživu a výchovu, nebránili? Některé antikoncepční metody byly známy od starověku – intravaginální užívání citronové šťávy či kyseliny mléčné, medu, cedrové pryskyřice, bariérová antikoncepce v podobě rostlinných slupek na způsob moderních pesarů. Coitus interruptus je zmiňovaný už Starým zákonem, ovšem předpokládá se, že byl používán jen v mimomanželském styku, a to zcela běžně, zatímco uvnitř manželství bylo respektováno církevní učení, které zakazovalo jako hříšný jakýkoliv styk nesměřující k plození. Známé a často používané byly i různé abortivní metody, ale opět téměř výlučně pro odstranění následků mimomanželského styku.

Sama církev ovšem porodnost rovněž regulovala, neboť zakazovala pohlavní styk v době půstu a významných církevních svátků. Před osvícenstvími reformami zaujímaly tyto dny zhruba jednu třetinu roku, pak jich ubylo; patrně ubývalo i ochoty světit tyto dny tímto vcelku neradostným způsobem.

Předchůdce prezervativu, který připomíná Casanova, byl spíše určený k prevenci pohlavních chorob. V průběhu druhé poloviny 19. století se objevují i další mechanické antikoncepční prostředky. Od přelomu století ženy očekávaly „opatrnost“ od svého partnera. Pro prezervativ panovalo malé nadšení, přesto se užíval – zůstal ceněn jako ochrana před pohlavním onemocněním.

Lékaři odmítali přerušovanou soulož s tím, že škodí jak muži, tak ženě. Antikoncepčním prostředkem měla být uvědomělá abstinence: ukázněná, ovládnutí těla, „bratrské soužití“. Pokud je však žena vyčerpána už několikátým porodem, v takovém případě Fischerová připouští použití prezervativu. To byl přímo revoluční výkřik narušující dosavadní smysl manželství, plození dětí. Další lékaři poukazovali na existenci antikoncepčních prostředků, včetně prvních bariérových prostředků ženských výplachů, ne všechny považovali za vhodné. Osobní svědectví týkající se způsobu bránění početí však neznáme – nic podobného nenajdeme ani v ženské korespondenci, ani v denících. Metoda plodných a neplodných dnů pochází až z roku 1929.^{211,212}

²¹¹ NEUMANN, S. K., Dějiny ženy, s. 861-1033.

²¹² LENDEROVÁ, M., K hříchu i k modlitbě, s. 70-105

5. ZÁVĚR

Když jsem začala zkoumat obraz měšťanské ženy z dobových pramenů, uvědomila jsem si, že musím svoje bádání začít ženou samotnou, jako obecnou kategorií bez příslušnosti k sociálním vrstvám. Ještě téměř celé 19. století věřilo filozofickým a lékařským konstruktům 18. století. Ve společnosti panovala zcela vážně představa, že žena je oproti muži méněcenná už jen z biologického hlediska. Z této fyzické nerovnováhy poměru těl i ti nejosvícenější filozofové stále věřili, že je díky tomu indisponována i duševně. Že nemůže být na úrovni muže, ani kdyby se sebevíc snažila, protože k tomu prostě není uzpůsobená. Dlouhou dobu před vznikem teorie ovismu se počítalo s tím, že žena má při reprodukci pouze pasivní úlohu. Za hlavního stvořitele byl označen muž, žena byla jen „nádobou“. Myslím, že člověka, který tyto teorie nezná, může velice překvapit, že nerovnost a nerovnoprávnost měla v myšlení lidí tak hluboké kořeny.

19. století se ještě řídilo těmito předsudky a podle toho dívky vychovávalo. Pro dnešního člověk je zřejmě naprosto nemyslitelná představa, že by dívkám nebylo umožňováno navštěvovat ani střední školy natož vysoké. Tehdejší dívky a mladé ženy byly systematicky vychovávány pro úlohu manželky a matky. Jak jsme viděli, v dost případech pro ně byla manželství tím nejhorším vězením. Samy s dětmi odkázány jen na milost či nemilost manžela. Podřadná role a nesvoboda, otroctví, to zaznívá z dopisů Honoraty Zapové stejně jako z dopisů Karla Hynka Máchy. Stejně nešťastná byla i Božena Němcová a Karolina Světlá. Ale co zbývalo ženě jiného? Jako neprovdaná se stala starou pannou, bydlící v rodině svých příbuzných. Tato role byla dehonestující a často byla příbuznými při jejich skrovném rodinném rozpočtu naobtěž. Ale ženy té doby nemohly pracovat. Navíc to bylo považováno za degradaci. Neprovdaná žena byla odsouzena k bezdětnosti a doživotním prosbám o milosti příbuzných a známých. Důkazem, že to tak opravdu bylo, je sňatek 27leté Bohuslavy Rajske s téměř o dvacet let starším Čelakovským. Mladá žena její úrovně, se složenými učitelskými zkouškami a vlastní snahou zbudovanou dívčí školou a provdá se za vdovce se čtyřmi dětmi do polské Vratislavi. Dostala se tak do neplnoprávné úlohy manželky a matky, proti které se dříve vztahovaly její emancipační snahy.

S postupujícími filantropickými snahami přibývalo prvních náznaků emancipace. Filantropie, to byla jediná možnost žen, jak se uplatnit na veřejnosti. Jistě, směly do salonů, na vizity a plesy, ale tam byly pouze jako návštěvnice. Realizovat se mohly až ve vedení svých spolků, ať už vzdělávacích či charitativních. Česká emancipace se vyznačovala tím, že ženy nebojovaly proti mužům, naopak si z nich dělaly spojence. Vzpomeňme opět Elišku Krásnohorskou, co úsilí ji stál vznik prvního dívčího gymnázia. Sice se dočkala od mužů mnoha ústrků, zároveň ale, kdyby šla proti nim a ne s nimi, možná by ani svého cíle nedosáhla.

Co se týče sexuality 19. století a mravního pokrytectví, není zde odpověď na otázku jeho existence zcela jednoznačná. Na jednu stranu nenajdeme na veřejnosti mnoho náznaků erotiky (s výjimkou prostituce) a deníkové záznamy (kromě Máchy) se sexuálními otázkami vůbec nezabývají, korespondence je v tomto odvětví též skoupá. V literatuře se používají metafory a náznaky, které člověka 19. století pohorší, zatímco dnešnímu čtenáři mnohdy ani nedojde, o co jde. Na druhou stranu však Bolzanovy přednášky ukazují, že se lidé sexuality „nebáli“. A i sama církevní zpovědní zrcadla, která měla napomáhat v potírání nepovolených sexuálních praktik a deviací se tak vlastně začala o sex zajímat mnohem více než dřív. Foucault má v mnohém určitě pravdu. Protože právě toto samo potírání a tabuizace

sexuality vedla k přesnému opaku, k jejímu ošetření vznikla celá řada diskurzů, takže nám opravdu sex nezmizel z očí, jen se objevil v jiné rovině.

Zajímavé je rovněž zjištění, že se samotná věda vrhla na diagnostikování sexuality. To, co dříve bylo považováno za normální a bylo přecházeno bez mrknutí oka, je nyní pod drobnohledem vědy. Dětská masturbace a další nevinnosti byly najednou považovány za přečin proti mravnosti. Podle Foucaulta celá situace souvisí s již výše zmíněným posunem vnímání sexuality. Vysvětlení však nacházím i u Eliase.²¹³ S měnicími se afekty během staletí se utváří i jejich chování. Vyšší vrstva vždy udělá krok vpřed, aby se odlišila od té nižší, která to po ní zopakuje (i když někdy méně přesně), a tím ji „dožene“. Měšťané se snažili napodobovat šlechtu a přejímali od ní její zdvořilost a zjemnělost. Tím si alespoň zčásti vysvětlují ono mravní pokrytectví jako potřebu tvářit se cudně a mravně, protože nižší vrstva tak nečiní. Vyjádření afektů u vesničanů a městské lůzy je přece mnohem hrubější a jednodušší než u počestných měšťanů.

Vrátím se ale ještě k ženě, dospívající dívce. Již zmíněné Bolzanovy přednášky byly věnovány pouze chlapcům. I další výše uváděné příručky²¹⁴ se obracely pouze na muže. Pro ženy nic podobného neexistovalo až do dvacátého století, kdy lékařka Anna Fischerová sepsala knihu Žena lékařkou. Dívkám do té doby přináležely jen příručky o vaření pro vzorné hospodyně. Důvodem, proč byly dívky vychovávány v této mravní čistotě, bylo uchování panenství. Tato přepečlivá ochrana počestnosti měla podle mě jeden zcela zásadní význam: oddálit dívčino těhotenství až do doby, kdy už bude provdaná. Když se oprostíme od naprostého sociálního úpadku, který čekal v 19. století každou svobodnou matku, důvod je spíše ekonomický. Musela by se o ni postarat rodina místo manžela, což i tehdy znamenalo velkou finanční zátěž. Proto to mravní šílenství a úzkostlivé, z dnešního pohledu zcela nesmyslné uchovávání věnečku pro budoucího manžela.

Sami vidíme, že sexuální revoluce nastává ve 20. století společně s příchodem i dnes jedné z nejrozšířenějších metod antikoncepce – kondomu. Jeho rozšířením se začíná rozkládat původní adorace panenství a dívky a ženy v období meziválečném už začínají svůj sexuální život celkem veřejně již před vstupem do manželství.

²¹³ O procesu civilizace, s. 11-216.

²¹⁴ např. jak zacházet s panenskou nevěstou (viz kapitola 3.6 Bytosti zcela asexuální)

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ELIAS, Norbert

O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě, díl první. Praha: nakladatelství Argo, 2006.

ISBN 978-80-7203-962-3

FOUCAULT, Michel

Dějiny sexuality. Vůle k vědě, díl první. Praha: nakladatelství Herrmann & synové, 1999.

ISBN 80-238-5090-3

HORSKÁ, Pavla

Naše prababičky feministky. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. ISBN 80-7106-380-0

HROCH, Miroslav

V národním zájmu: požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého ve srovnávací perspektivě. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. ISBN 80-7106-298-7

KÁDNER, Otakar

Vývoj a dnešní soustava školství, díl první. Praha: nakladatelství Sfinx, Bohumil Janda, 1929.

LENDEROVÁ, Milena

„A ptáš se, knížko má...“ Ženské deníky 19. století. Praha: Nakladatelství Triton, 2008.

ISBN 978-80-7254-956-6

LENDEROVÁ, Milena, ČADKOVÁ Kateřina, STRÁNÍKOVÁ, Jana

Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie (sborník příspěvků IV. pardubického bienále 27.-28. dubna 2006). Pardubice: vydala Univerzita Pardubice, 2006. ISBN 80-7194-920-5

LENDEROVÁ, Milena

K hříchu i k modlitbě: žena v minulém v minulém století. Praha: Mladá fronta, 1999.

ISBN 80-204-0737-5

LENDEROVÁ, Milena, KOPIČKOVÁ, Božena, BUREŠOVÁ, Jana, MAUR Eduard

Žena v českých zemích od středověku do 20. století. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009. ISBN 978-80-7106-988-1

MACURA, Vladimír

Český sen. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1998. ISBN 80-7106-270-7

MACURA, Vladimír aj.

Sex a tabu v české kultuře 19. století. Praha: nakladatelství Academie, 1999.

ISBN 80-200-0685-0

NĚMCOVÁ, Božena

Korespondence. (edičně připravili Robert Adam aj.) Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003-2007. ISBN 978-80-7106-933-1

NEUMANN, Stanislav Kostka

Dějiny ženy: populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly.

Praha: nakladatelství Otakar II. – Michal Zítka, 1999. ISBN 80-86355-03-9

OBRÁTIL, Karel Jaromír

Kryptadia: příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. Praha; Litomyšl:

nakladatelství Paseka, 1999. ISBN 80-7185-244-9

PETRASOVÁ, Taťána, MACHALÍKOVÁ, Pavla

Tělo a tělesnost v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 29. ročníku symposia k problematice 19. století: Plzeň, 26.–28. února 2009. Praha: nakladatelství Academia, 2010.

ISBN 978-80-200-1833-5

POHORSKÝ, Miloš

Intimní Karel Hynek Mácha. Praha: nakladatelství Český spisovatel, 1993.

ISBN 80-202-0393-1

SUK, Jiří

Foucaultův příchod do Čech. „Archeologická“ a „genealogická“ metoda z perspektivy historika. In Soudobé dějiny XI/4, 2004, s. 51–65.

TINKOVÁ, Daniela

„Věčně nemocná žena. Žena a mateřství v lékařském myšlení na prahu moderní doby“. In Dějiny a současnost 1/2004 (Zdraví a nemoc), s. 7-11.